

Ευανθία (Εύη) Τσελίκια & Δέσπω Πασιά

Ο Ποταμός Μιλά: Ο Πεδιαίος στον Χώρο και στον Χρόνο

Εκπαιδευτικά προγράμματα ανοικτής πρόσβασης
για την τυπική και άτυπη εκπαίδευση

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
HAROKOPIO UNIVERSITY

SYLVIA IOANNOU FOUNDATION
SYLVIA IOANNOU
FOUNDATION

Εκπαιδευτικό βιβλίο

Ο Ποταμός Μιλά: Ο Πεδιαίος στον Χώρο και στον Χρόνο

Τα εκπαιδευτικά εργαλεία Ανοικτής Πρόσβασης για την Τυπική και Άτυπη Εκπαίδευση εντάσσονται στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Οικονομία, περιβάλλον και τοπίο στον μακρύ ιστορικό χρόνο της Κύπρου: Μια συνδυαστική ανάλυση με την αξιοποίηση ιστορικών δεδομένων και σύγχρονων εφαρμογών Γεωπληροφορικής», το οποίο αναπτύχθηκε από το Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου και χρηματοδοτήθηκε από το Κοινωνικό Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου (2019-2023).

Επικεφαλής ερευνητικής ομάδας: Χρίστος Χαλκιάς (Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο) - Αντώνης Χατζηκυριάκου (Επίκουρος Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο).

Κείμενα

Ευανθία (Εύη) Τσελίκα - Δέσπω Πασιά

Γλωσσική επιμέλεια

Μαρία Γιουρούκου

Σχεδιασμός έκδοσης

Δώρα Μητσώνια

Έκδοση

AdVenture A.E.

Επικοινωνία

Ευανθία (Εύη) Τσελίκα, Ιστορικός Τέχνης

e_tselika@hotmail.com

Δέσπω Πασιά, Μουσειολόγος - Μουσειοπαιδαγωγός

ragotamon@gmail.com

ISBN: 978-618-86791-0-8

© 2023 Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο και Sylvia Ioannou Charitable Foundation

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή, αναδημοσίευση ή αντιγραφή μέρους ή του συνόλου της παρούσας έκδοσης με οποιονδήποτε τρόπο και οποιοδήποτε μέσον χωρίς την έγγραφη άδεια του Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου και του Sylvia Ioannou Charitable Foundation. Το περιεχόμενο των κειμένων αποτελεί αποκλειστική έκφραση της γνώμης των συγγραφέων και όχι κατ' ανάγκη των εκδοτών.

Το ερευνητικό πρόγραμμα	5
Σκεπτικό και στόχοι των εκπαιδευτικών προγραμμάτων	7
Εισαγωγή	
Γνωρίζοντας τον ποταμό	8
Το εκπαιδευτικό βιβλίο <i>Ο Ποταμός Μιλά: Ο Πεδιαίος στον Χώρο και στον Χρόνο</i>	10
Μεθοδολογία	
Συνδυάζοντας τις εικαστικές τέχνες με την περιβαλλοντική εκπαίδευση	12
Συνδέοντας τις εικαστικές τέχνες με τις νέες τεχνολογίες	12
Το εκπαιδευτικό βιβλίο	13
Δημιουργία καλλιτεχνικού βιβλίου μέσα από τις δραστηριότητες του εκπαιδευτικού βιβλίου <i>Ο Ποταμός Μιλά: Ο Πεδιαίος στον Χώρο και στον Χρόνο</i>	13
Κεφάλαιο 1: Οι πηγές του ποταμού – Από τα Κιόνια μέχρι τη Δευτερά	
1.1. Αναβλύζοντας από τα βουνά	15
1.2. Υδρολογία και γεωλογία καθώς κατεβαίνει το ποτάμι	19
1.3. Οι εύφορες κοιλάδες του ποταμού	22
1.4. Φύλλο εργασίας κεφαλαίου 1	25
Κεφάλαιο 2: Τσιφλίκια και χωριά που έγιναν πόλη – Από τη Λακατάμια μέχρι τη Χώρα (Λευκωσία)	
2.1. Οι πηγές της Χώρας	28
2.2. Αντλώντας νερό από τη γη: πηγάδια, αλακάτια και λαγούμια	30
2.3. Τα υδραγωγεία	33
2.4. Η επέκταση της Λευκωσίας από τους Βρετανούς μετά την οθωμανική περίοδο	38
2.5. Zooming in: Στρόβιλος, Στρόβολος, Στρόβυλος	40
2.6. Φύλλο εργασίας κεφαλαίου 2	42
Κεφάλαιο 3: Ο ώριμος και γηραιός Πεδιαίος – Από τη Χώρα μέχρι τις Κλαψίδες	
3.1. La Citadella: Πηγές, νερά και κήποι στη μεσαιωνική Χώρα	48
3.1.1. Τα νερά και οι κήποι της μεσαιωνικής Λευκωσίας των Λουζινιανών	48

3.1.2. Η αναδιαμόρφωση των οχυρών από τους Ενετούς και ο Πεδιαίος	53
3.2. Τα νερά στην εντός των τειχών Λευκωσία την περίοδο της βρετανικής αποικιοκρατίας	57
3.3. Ο σιτοβολώνας της Κύπρου: η Μεσαρκά (Μεσαορία)	63
3.4. Το δέλτα του Πεδιαίου – Τεχνητές λίμνες και υδροβιότοποι	67
3.5. Φύλλο εργασίας κεφαλαίου 3	72
Βιβλιογραφία	77
Βιογραφικά σημειώματα της εκπαιδευτικής ομάδας και των συντονιστών του ερευνητικού έργου	81

Το ερευνητικό πρόγραμμα

Το ερευνητικό πρόγραμμα «Οικονομία, περιβάλλον και τοπίο στον μακρύ ιστορικό χρόνο της Κύπρου: Μια συνδυαστική ανάλυση με την αξιοποίηση ιστορικών δεδομένων και σύγχρονων εφαρμογών Γεωπληροφορικής» αναπτύχθηκε από το Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου και χρηματοδοτήθηκε από το Κοινωφελές Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου. Επικεφαλής ερευνητικής ομάδας: Χρίστος Χαλκιάς (Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο) και Αντώνης Χατζηκυριάκου (Επίκουρος Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο).

Το ερευνητικό πρόγραμμα εξετάζει τη σχέση οικονομίας, περιβάλλοντος και τοπίου στην Κύπρο από τον 16ο μέχρι τον 20ό αιώνα μέσα από την επεξεργασία δύο διαφορετικού τύπου πηγών: φορολογικών/κτηματολογικών απογραφών και ιστορικών χαρτών. Οι απογραφές παρέχουν πληροφορίες για τον πληθυσμό, την οικονομική παραγωγή, την τοπωνυμία και τη χρήση γης. Οι χαρτογραφικές αναπαραστάσεις παρέχουν πολύτιμα δεδομένα για το περιβάλλον, το αγροτικό και αστικό τοπίο, την υδρογραφία ή τη γεωγραφία, όπως καταγράφηκαν σε μία δεδομένη στιγμή. Οι πηγές στις οποίες στηρίχτηκε το ερευνητικό πρόγραμμα είναι:

- η πρώτη οθωμανική φορολογική απογραφή του 1572
- η οθωμανική περιουσιολογική απογραφή του 1832/33
- ο χάρτης του Kitchener (1878-1883), που αποτελεί την πρώτη νεωτερική και χαρτογραφικά αξιόπιστη αναπαράσταση της νήσου, σε συνδυασμό με τους λεπτομερείς χάρτες που σχεδίασε για τη Λευκωσία και τη Λεμεσό, και
- η βρετανική απογραφή του 1931.

Συνδυάζοντας τα δύο είδη πηγών μέσα από τη χρήση σύγχρονων μεθόδων Γεωπληροφορικής, το ερευνητικό πρόγραμμα επεξεργάζεται και αναλύει ιστορικά δεδομένα με σκοπό από τη μια να οπτικοποιήσει την οικονομία, το περιβάλλον και το τοπίο της Κύπρου, και από την άλλη να παρακολουθήσει την εξέλιξή τους σε μια χρονική περίοδο περίπου πέντε αιώνων. Όλες οι πτυχές του προγράμματος είναι προσβάσιμες μέσω του συνδέσμου:

<https://ecoland.hua.gr/el/>

Εξίσου σημαντικός στόχος του ερευνητικού προγράμματος είναι η ελεύθερη πρόσβαση του κοινού στα αποτελέσματα, κάτι που θα επιτευχθεί με την όσο το δυνατόν ευρύτερη διάδοσή τους εκτός ερευνητικού/πανεπιστημιακού χώρου. Για τον σκοπό αυτόν έχουν παραχθεί δύο ειδών εργαλεία:

α) Ψηφιακές εφαρμογές για έξυπνες κινητές συσκευές και διαδικτυακή εφαρμογή που επιτρέπουν στο κοινό τη διαδραστική χρήση των ερευνητικών αποτελεσμάτων:

<https://ecoland.hua.gr/el/outcomes/mobile>

Η ψηφιακή εφαρμογή για έξυπνες κινητές συσκευές *Ο Ποταμός Μιλιά: Νερό, Γη και Άνθρωποι στον Πεδιαίο* είναι άμεσα συνδεδεμένη και με το παρόν εκπαιδευτικό βιβλίο.

β) Τα εκπαιδευτικά βιβλία που περιέχουν εκπαιδευτικές δραστηριότητες, οι οποίες ενσωματώνουν και τις πιο πάνω ψηφιακές εφαρμογές:

- *Flora Nostra: Εικαστικές χαρτογραφήσεις της χλωρίδας γύρω μας*
- *Ο Ποταμός Μιλιά: Ο Πεδιαίος στον Χώρο και στον Χρόνο.*

Σκεπτικό και στόχοι των εκπαιδευτικών προγραμμάτων

Τα προτεινόμενα εκπαιδευτικά προγράμματα βασίζονται στην πεποίθηση ότι ένας από τους τρόπους με τους οποίους η εκπαιδευτική πρακτική αποκτά καινοτόμο χαρακτήρα είναι η σύνδεσή της με την πρωτότυπη και πρωτοποριακή έρευνα.

Τα προγράμματα απευθύνονται σε παιδιά και νέες/νέους (10-14 ετών) και νέες/νέους (15-20 ετών), με δυνατότητες εφαρμογής στην τυπική πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση, καθώς και στην άτυπη εκπαίδευση. Η μεθοδολογία που προτείνεται μπορεί να προσαρμοστεί, ώστε να απευθύνεται και σε άλλες ηλικίες, να αφορά άλλες περιοχές ή και δομές μη τυπικής εκπαίδευσης, όπως καλοκαιρινά σχολεία, προγράμματα μουσείων και πολιτιστικών οργανισμών.

Στόχοι των εκπαιδευτικών προγραμμάτων είναι:

- η σύνδεση της ιστορικής και γεωγραφικής έρευνας με τις εικαστικές τέχνες
- η ανάπτυξη δεξιοτήτων εικαστικής έρευνας
- η ενσωμάτωση νέων τεχνολογιών στην εικαστική έρευνα και παραγωγή
- η δημιουργία νέων προσβάσεων στην πολιτισμική ιστορία της Κύπρου με τη χρήση βιωματικών πρακτικών, τεχνολογικών και εικαστικών εργαλείων.

Ευανθία (Εύη) Τσελίκια, Ιστορικός Τέχνης
Δέσπω Πασιά, Μουσειολόγος-Μουσειοπαιδαγωγός

Γνωρίζοντας τον ποταμό

Το 1576 ο συγγραφέας και χαρτογράφος Tommaso Porcacchi γράφει ότι η Κύπρος δεν έχει ποτάμια και όσα ρέματα συναντάμε δεν είναι παρά χείμαρροι.* Όταν σημειώνονται έντονες βροχοπτώσεις, τα κοιλώματα των βουνών γεμίζουν με νερό, αλλά, δεδομένου ότι οι βροχές δεν είναι σύνηθες φαινόμενο στο νησί, συχνά μειώνεται η ροή των πηγών (Cobham 1908, σ. 167). Αυτή την παρατήρηση του Porcacchi επαναλαμβάνουν πολλοί ακόμη συγγραφείς και περιηγητές από τη Δυτική Ευρώπη, καθώς και αξιωματούχοι των αυτοκρατοριών που διοικούσαν την Κύπρο. Ανάλογη ήταν και η παρατήρηση του στρατιωτικού Ascanio Savorgnan το 1562, ότι στην πόλη της Λευκωσίας δεν υπάρχουν ποτάμια, μόνο ένας χείμαρρος. (Grivaud 2016, σσ. 207 και 211)

Τρεις αιώνες αργότερα, ο λοχαγός Savile επισημαίνει πάλι ότι οι ποταμοί της Κύπρου δεν είναι παρά χείμαρροι με τραχιές και πετρώδεις κοίτες που γενικότερα ξεραίνονται τα καλοκαίρια. Κανένας από τους ποταμούς δεν είναι πλωτός. Μετά τις βροχές του χειμώνα και της άνοιξης, το νερό κατεβαίνει με ορμή τις πλαγιές των βουνών γεμίζοντας την κοίτη του ποταμού και μετά υπερχειλίζει, μετατρέποντας τη γη τριγύρω σε προσχωσιγενές έδαφος.¹ (Savile 1878, σ. 35)

Εικ. 1. Ο Πεδιαίος κοντά στο φράγμα Ταμασού, 2019. © Ευανθία (Εύη) Τσελίκια

* Οι μεταφράσεις και αποδόσεις των αποσπασμάτων έγιναν από τη συγγραφική ομάδα, εκτός εάν δηλώνεται διαφορετικά.

1. Προσχωσιγενές έδαφος: έκταση εδάφους που έχει διαμορφωθεί με τη σταδιακή εναπόθεση υλικών από το νερό ενός ποταμού.

Ο αρχιστράτηγος, εξερευνητής και φυσιολάτρης Samuel Baker γράφει ότι όταν έχει αξιοσημείωτες βροχοπτώσεις στην Κύπρο, ο Πεδιαίος αποκτά συχνά διαστάσεις που δημιουργούν στους ξένους την εσφαλμένη εντύπωση ότι πρόκειται για ποταμό πρωτίστης σημασίας, καθώς βλέπουν τον φουσκωμένο αυτό χείμαρρο να καλύπτει μια κοιλάδα αρκετών μιλίων σε πλάτος στην ορμητική πορεία του προς την αρχαία Σαλαμίνα. Η αλήθεια είναι ότι δεν υπάρχει «ποταμός» στην Κύπρο: αυτά που θεωρούνται ποτάμια δεν είναι παρά αυλάκια, ρέματα, ρυάκια ή οποιαδήποτε άλλη ονομασία υπάρχει στο αγγλικό λεξικό για τα ρέματα νερού. (Baker 1879, σ. 348)

Με αυτή τη λογική ο Πεδιαίος ποταμός, που είναι ο μεγαλύτερος σε μήκος ποταμός στην Κύπρο, δεν είναι παρά ένας χείμαρρος, αφού δεν ρέει αδιάλειπτα όλο τον χρόνο και, αν εξαιρέσουμε τα πιο ψηλά υψόμετρα, είναι εποχιακός. Η υδρολογική λεκάνη του Πεδιαίου είναι η μόνη που εκτείνεται και στις δύο οροσειρές του νησιού, του Τροόδου και του Πενταδακτύλου, και τροφοδοτείται από τα νερά τους. Ο Πεδιαίος μαζί με τον δίδυμό του Γιαλιά, που πηγάζει επίσης από τις κορυφές του βουνού Κιόνια στο δάσος Μαχαιρά, καταλήγουν στη μεγάλη υδατοδεξαμενή της Μεσαορίας στα Κούκλια Αμμοχώστου και συναντούν τη θάλασσα στις Κλαψίδες, κοντά στη σημερινή πόλη της Αμμοχώστου και την αρχαία πόλη της Σαλαμίνας. Η συνολική έκταση της λεκάνης του ποταμού καλύπτει 940 τ.χλμ. και το μεγαλύτερο μέρος της είναι πεδινό με καλλιεργούμενα εδάφη. (Νεοφυτίδης 1995, σ. 3)

Οι περισσότεροι ποταμοί σχηματίζονται από ρέματα που δημιουργούνται λόγω βροχών, υπόγεια ύδατα και πηγές σε κοιλάτες, όπως τα φαράγγια.

- Ένας ποταμός είναι νέος στις πηγές του, εκεί όπου η κλίση του εδάφους είναι έντονη, το ρεύμα γρήγορο και υπάρχουν παραπόταμοι (κεφάλαιο 1).
- Αρχίζει να ωριμάζει όταν βραδύνει το ρεύμα, πλαταίνει η κοιλάδα του και μειώνονται οι παραπόταμοι (κεφάλαιο 1).
- Ωριμάζει όταν η ροή του νερού γίνεται ακόμη πιο αργή, οι κοιλάδες πιο πλατιές και το τοπίο πιο ήρεμο (κεφάλαιο 2).
- Γερνά εκεί όπου η κοιλάδα γίνεται πεδιάδα (κεφάλαιο 3).

Στην περιοχή των βουνών του δάσους Μαχαιρά, ο Kitchener καταχωρίζει στον χάρτη τις ονομασίες Τριβιλλούριο, Λιβαδόχορτον, Καλτσάς Ποταμός και Διπλοπόταμος, που αντιστοιχούσαν στα ρυάκια που δημιουργούν τους παραπόταμους οι οποίοι τροφοδοτούν τον Πεδιαίο. Ο χαρτογράφος σημειώνει δύο παραποτάμους λίγο χαμηλότερα από το Μοναστήρι του Μαχαιρά (τον Ορδιναργό και τον Πεδιαίο), που ενώνονται κοντά στο σημερινό Φράγμα Ταμασού, και ως Πεδιαίος ποταμός πια συνεχίζει την πορεία του νότια προς τη Λευκωσία και στη συνέχεια ανατολικά προς την Αμμόχωστο. Εκεί τροφοδοτείται και από ροές νερών από την άλλη οροσειρά που δεσπόζει στη Λευκωσία, τον Πενταδάκτυλο, με ξακουστές πηγές όπως ο Κεφαλόβρυσος στην Κυθρέα. Στις πεδιάδες της Μεσαορίας λιμνάζει και γονιμοποιεί τη γη (τον σιτοβολώνα του νησιού), αφού ξανασυναντά τον αδελφό ποταμό, τον Γιαλιά. Ο Πεδιαίος εκβάλλει στην περιοχή Κλαψίδες (κοντά στο χωριό της Έγκωμης) και διαμορφώνει έναν υδροβιότοπο κατά μήκος της μέχρι την πόλη της Αμμοχώστου.

Το εκπαιδευτικό βιβλίο *Ο Ποταμός Μιλά: Ο Πεδιαίος στον Χώρο και στον Χρόνο*

Πρόκειται για ένα εκπαιδευτικό βιβλίο αφιερωμένο στον Πεδιαίο ποταμό (γνωστό και ως Πηθκιά ή Kanlı Dere), όπου παρουσιάζεται η γεωγραφία και η ιστορία των νερών του.

Το προτεινόμενο εκπαιδευτικό εργαλείο παίρνει τη μορφή εκπαιδευτικού βιβλίου γεωγραφίας που εξετάζει τον Πεδιαίο γεωγραφικά και ιστορικά, με αναφορά στην καλλιτεχνική εκπαίδευση. Πραγματεύεται τη σημασία και την ιστορία της διαχείρισης του νερού του ποταμού από τον 16ο μέχρι τον 20ό αιώνα, και συνάμα αποσκοπεί στον αναστοχασμό γύρω από τη σχέση μας με το φυσικό περιβάλλον, ιδιαίτερα στον αστικό χώρο, και τις αλλαγές στο παραποτάμιο περιβάλλον του Πεδιαίου στο πέρασμα του χρόνου. Η συγγραφή του εκπαιδευτικού βιβλίου βασίστηκε στα ακόλουθα ψηφιακά εργαλεία τα οποία δημιουργήθηκαν στο πλαίσιο του ερευνητικού έργου:

- τη 2η έκδοση της διαδικτυακής εφαρμογής «Η πρώτη τοπογραφική αποτύπωση της Κύπρου από τον Kitchener (1878-1883)», <https://kitchener.hua.gr/el>, και
- τη διαδικτυακή εφαρμογή «Η οθωμανική περιουσιολογική απογραφή της Κύπρου (1832/33)», <https://cyprus1833.hua.gr/el/>

Εικ. 2. Σύνθεση των 15 φύλλων του χάρτη της Κύπρου, σύμφωνα με την τοπογραφική αποτύπωση (1878-1883) του Η. Η. Kitchener, Λονδίνο 1885 (Συλλογή Ιδρύματος Σύλβιας Ιωάννου, Μ.0254).

Στιγμιότυπο από τη διαδικτυακή εφαρμογή <https://kitchener.hua.gr/el>

© Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο και Κοινωνοφελές Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου

Σημαντικές πηγές αποτέλεσαν επίσης έγγραφα από τα αρχεία του Τμήματος Αναπτύξεως Υδάτων της Κυπριακής Δημοκρατίας, αναφορές σε ιστορικά κείμενα και περιγραφές ταξιδιωτών από τον 16ο αιώνα και μετά, καθώς και κείμενα γραμμένα κατά την περίοδο της βρετανικής κυριαρχίας από αξιωματούχους, λογίους και περιηγητές. Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι μαρτυρίες των στρατιωτικών Samuel Baker και Albany Robert Savile, του λειτουργού Claude Delaval Cobham, του επιμελητή αρχαιοτήτων George H. Everett Jeffery και του μηχανικού υδρολόγου και διευθυντή του Τμήματος Αναπτύξεως Υδάτων Colin Raeburn. Ωστόσο, πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτό το εκπαιδευτικό βιβλίο έχει το έργο του Horatio Herbert Kitchener, στρατάρχη και ανθύπατου που διηύθυνε αποικιακές εκστρατείες. Ο Kitchener σχεδίασε τον πρώτο χάρτη πλήρους τριγωνομετρικής αποτύπωσης της Κύπρου μεταξύ 1878-1883, που εκδόθηκε στο Λονδίνο το 1885.

Το εκπαιδευτικό βιβλίο χωρίζεται σε τρία κεφάλαια που οργανώνονται με βάση τη γεωγραφική πορεία του ποταμού:

Το **κεφάλαιο 1** επικεντρώνεται στη γεωγραφική περιοχή όπου βρίσκονται οι πηγές του ποταμού, στο βουνό Κιόνια, στο δάσος Μαχαιρά απ' όπου αναβλύζει ο Πεδιαίος, και στις εύφορες κοιλάδες που δημιουργούνται από τους παραπόταμους μέχρι τη Δευτερά. Στο κεφάλαιο αυτό υπάρχουν στοιχεία για τη φύση σε σχέση με το υδρολογικό στοιχείο, καθώς και για τη γεωλογία του εδάφους και τις αγροτικές καλλιέργειες.

Το **κεφάλαιο 2** παρουσιάζει την καινούργια Λευκωσία, αυτή που επέκτειναν οι Βρετανοί εκτός των ενετικών τειχών, εντάσσοντας τοιφλίκια και χωριά σε έναν αστικό ιστό που συνεχώς διευρυνόταν. Εξετάζουμε τη Λευκωσία των Βρετανών σε σχέση με τα νερά του Πεδιαίου και επικεντρωνόμαστε στη σημασία άντλησης του νερού από τη γη με χρήση πηγαδιών και αλακατιών, και στη μεταφορά του νερού με χρήση λαγουμιών και υδραγωγείων για την υδροδότηση της πόλης. Στρέφουμε την προσοχή μας στην περιοχή του Στροβόλου ως παράδειγμα χωριού που αποτελεί σήμερα βασικό πυρήνα της πόλης της Λευκωσίας και κεντρικό άξονα πρόσβασης στο ποτάμι.

Στο **κεφάλαιο 3** πρωταγωνιστούν οι πηγές, τα νερά και οι κήποι της μεσαιωνικής Χώρας, καθώς και τα νερά εντός των τειχών (του αστικού ιστού της πόλης), όπως τα βρήκαν οι Βρετανοί το 1878, ύστερα από 307 χρόνια οθωμανικής κυριαρχίας. Το τελευταίο μέρος αυτού του κεφαλαίου ασχολείται με την ανατολική πορεία του ποταμού, καθώς ρέει προς τη θάλασσα της Αμμοχώστου. Σημαντικοί σταθμοί είναι η Κυθρέα με τα νερά της που τροφοδοτούν τον Πεδιαίο, και η Μεσαορία που πλημμυρίζει από τα ποτάμια που υπερχειλίζουν. Σε αυτή την περιοχή κατασκευάστηκαν και οι πρώτες τεχνητές λίμνες/φράγματα στο νησί στις αρχές του 20ού αιώνα. Οι εκβολές στη θάλασσα κοντά στη Σαλαμίνα, οι βάλτοι και τα λιμνάζοντα νερά της ευρύτερης περιοχής, μας οδηγούν και στο τέλος της πορείας του Πεδιαίου.

Συνδυάζοντας τις εικαστικές τέχνες με την περιβαλλοντική εκπαίδευση

Η περιβαλλοντική τέχνη (environmental art) παρουσιάζεται ως εικαστική μεθοδολογία από το 1960 και αποτελεί μία έκφραση του περιβαλλοντικού κινήματος. Εστιάζει στα περιβαλλοντικά προβλήματα και συνδέεται με την Τέχνη της Γης (Land Art), ως κίνημα στο πλαίσιο του οποίου οι καλλιτέχνες καλούνται να δουλέψουν με τη φύση σαν πρώτο υλικό αλλά και να αποδεχτούν ότι οι φυσικές αλλαγές μετατρέπονται σε οργανικό στοιχείο του έργου, αφού αυτό διαμορφώνεται από την ίδια τη φύση. Η Τέχνη της Γης κατανοείται έτσι ως μια εικαστική μεθοδολογία που χρησιμοποιεί ως υλικά το έδαφος, τα φυτά, το νερό και το φως, και κατά την οποία η δράση των καλλιτεχνών πραγματοποιείται σε φυσικούς χώρους αναθεωρώντας με αυτό τον τρόπο τη σχέση ανθρώπου-φύσης (Kastner και Wallis, 1998). Στο πλαίσιο του ευρύτερου οικολογικού κινήματος η περιβαλλοντική τέχνη στις μέρες μας συνδέεται με την τεχνολογία και την εννοιολογική προσέγγιση της Τέχνης της Γης που στοχεύει έμπρακτα στην ευαισθητοποίηση σε θέματα περιβάλλοντος, φύσης και οικολογικής συνείδησης.

Καλλιτεχνικά κινήματα που προηγήθηκαν της περιβαλλοντικής τέχνης και με διάφορους τρόπους την ενέπνευσαν είναι η τοπιογραφία (ζωγραφική τοπίου), η φωτογράφιση τοπίου και η βοτανική εικονογράφηση. (Buck και Rice)

Συνδέοντας τις εικαστικές τέχνες με τις νέες τεχνολογίες

Η ψηφιακή εικόνα διεισδύει σε όλες σχεδόν τις πτυχές του σύγχρονου βίου μέσω μιας πληθώρας συσκευών που βρίσκονται στα σπίτια, στους δρόμους, στους χώρους ψυχαγωγίας ή εργασίας και ακόμα συχνότερα στην τσέπη μας. Στο νέο αυτό πλαίσιο επικοινωνίας, αλλά και αισθητικής, η ψηφιακή εικόνα έχει γίνει αναπόσπαστο μέρος της καθημερινής εμπειρίας των περισσότερων ανθρώπων του πλανήτη. Ο τεράστιος όγκος τους και η πρωτοφανής συχνότητα με την οποία οι ψηφιακές εικόνες είναι παρούσες καθιστούν απαραίτητη, περισσότερο ίσως από ποτέ, την κατανόηση του πολιτισμού της εικόνας και πιο συγκεκριμένα της ψηφιακής.

Οι δυνατότητες επεξεργασίας ήχου, κειμένου και εικόνας (στατικής και κινούμενης) που προσφέρουν οι υπολογιστές, τα κινητά τηλέφωνα, τα tablets κ.ο.κ., έχουν ως αποτέλεσμα την εδραίωσή τους στην καθημερινότητά μας. Η επανάσταση που επήλθε στις εικαστικές τέχνες μέσα από τη χρήση της φωτογραφίας και της κινούμενης εικόνας σχετίζεται ακριβώς με τους τρόπους χρήσης των ψηφιακών τεχνολογιών και τον εξ ολοκλήρου επανακαθορισμό της κατανόησης και χρήσης της εικόνας στη σημερινή εποχή. Ο επανακαθορισμός αυτός δεν

είναι στατικός, αλλά εξελίσσεται ολοένα και αποκτά νέες προεκτάσεις με την ανάπτυξη της εικονικής πραγματικότητας. Έτσι, ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της τεχνολογίας στη σημερινή εποχή γίνονται κεντρικά σημεία αναφοράς τόσο για το παρόν όσο και για το μέλλον των εικαστικών τεχνών.

Το εκπαιδευτικό βιβλίο

Το παρόν εκπαιδευτικό βιβλίο διαμορφώθηκε για εκπαιδευτικούς τυπικής και άτυπης εκπαίδευσης όλων των βαθμίδων, καθώς και για αναγνώστες που ενδιαφέρονται για την ιστορία και γεωγραφία του Πεδιαίου. Εσκεμμένα περιλαμβάνει πολλά αποσπάσματα, έτσι ώστε οι εκπαιδευτικοί να μπορούν να αξιοποιήσουν το υλικό με περισσότερη ευκολία. Κάθε κεφάλαιο συνοδεύεται από προτεινόμενες δημιουργικές ασκήσεις που οδηγούν στη διαμόρφωση ενός καλλιτεχνικού βιβλίου, ενώ τα κεφάλαια και φύλλα εργασίας μπορούν να χρησιμοποιηθούν και αυτοτελώς, ως ανεξάρτητες ασκήσεις σε μαθήματα ιστορίας, γεωγραφίας και τέχνης, για σκοπούς εκμάθησης δεξιοτήτων έρευνας. Επομένως ο/η αναγνώστης/τρια του εκπαιδευτικού βιβλίου μπορεί να το χρησιμοποιήσει στο σύνολό του ή να επιλέξει κάποιο μεμονωμένο κεφάλαιο.

Η πρόταση βασίζεται μεθοδολογικά στο είδος της τέχνης που καλείται *process-based art* («τέχνη της διαδικασίας»). Εστιάζει στη διαδικασία και στη δημιουργική πορεία που αναδύεται ως ένα δημιουργικό ταξίδι. Στο επίκεντρο της πρότασης βρίσκονται η κατανόηση της ιστορίας και γεωγραφίας του Πεδιαίου ποταμού και η διαδικασία διαμόρφωσης ενός καλλιτεχνικού βιβλίου.

Επιδιώκεται οι συμμετέχοντες να:

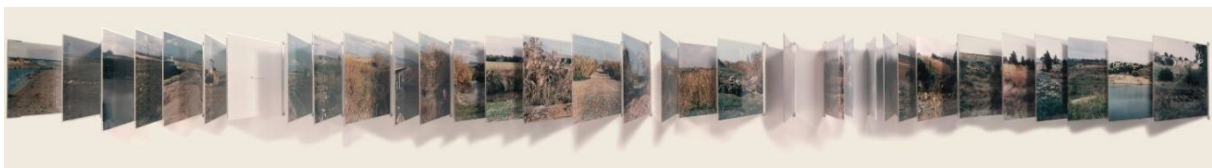
- εφαρμόσουν την προτεινόμενη δημιουργική διαδικασία για να διαμορφώσουν ένα εικαστικό βιβλίο με θέμα την ιστορία και γεωγραφία του Πεδιαίου ποταμού
- αναγνωρίσουν ότι η εικαστική δημιουργία, ανεξάρτητα αν προέρχεται από καλλιτέχνες ή όχι, μπορεί να συνδεθεί άμεσα με την ιστορία και τη γεωγραφία και να συμβάλει στην καλλιέργεια ευρύτερης οικολογικής συνείδησης
- διερευνήσουν θέματα που αφορούν το περιβάλλον της Κύπρου, με έμφαση στο νερό
- χρησιμοποιήσουν τα ψηφιακά εργαλεία του ερευνητικού έργου «Οικονομία, περιβάλλον και τοπίο στον μακρύ ιστορικό χρόνο της Κύπρου»: Χάρτης Kitchener (2021) και Οθωμανική περιουσιολογική απογραφή Κύπρου 1832/33 (2021).

Δημιουργία καλλιτεχνικού βιβλίου μέσα από τις δραστηριότητες του εκπαιδευτικού βιβλίου *Ο Ποταμός Μιλά: Ο Πεδιαίος στον Χώρο και στον Χρόνο*

Τα φύλλα εργασίας στο τέλος κάθε κεφαλαίου μπορούν, αν το επιλέξετε, να σας κατευθύνουν στη δημιουργία ενός καλλιτεχνικού βιβλίου, χειροποίητου ή ψηφιακού. Μπορείτε και εσείς να διαμορφώσετε τη δική σας ιστορία (μέσα από τον λόγο και την εικόνα) για τα νερά της Κύπρου και την πορεία τους στον χρόνο.

Τα καλλιτεχνικά βιβλία (εικαστικά βιβλία ή artists' books) αποτελούν ένα εικαστικό μέσο έκφρασης που πρωτοεμφανίστηκε στις αρχές του 20ού αιώνα και εξελίχθηκε σε ένα πρωτότυπο και ιδιαίτερο μέσο προβολής εννοιών και ιδεών. Με τα έντυπα αυτού του είδους ασχολείται ένα ευρύ φάσμα δημιουργικών εικαστικών και σχεδιαστών που προέρχονται από τον χώρο των καλών τεχνών και του ντιζάιν, καθώς και από άλλους δημιουργικούς χώρους. Καλλιτέχνες, εικονογράφοι, γραφίστες, τυπογράφοι, βιβλιοδέτες αλλά και συγγραφείς, ποιητές και πολλοί άλλοι δουλεύουν συλλογικά ή ατομικά για να δημιουργήσουν τέτοιου είδους έντυπα. Τα καλλιτεχνικά βιβλία δεν αποτελούν προϊόντα μαζικής παραγωγής – σχεδιάζονται και παράγονται σε περιορισμένα αντίτυπα. Οι καλλιτέχνες έχουν ανεξάντλητες δυνατότητες για να πειραματιστούν και να δημιουργήσουν με αυτό το μέσο. Τα εικαστικά έντυπα μπορεί να είναι αποτέλεσμα της εφαρμογής μίας ή περισσότερων τεχνικών, όπως φωτογραφία, ζωγραφική, χαρακτική, καλλιγραφία, πειραματική τυπογραφία, και του συνδυασμού του γραπτού λόγου με τον ήχο και την εικόνα. Στη σύγχρονη εποχή το καλλιτεχνικό βιβλίο αναδιαμορφώνεται λόγω των νέων τεχνολογικών εφαρμογών και της ευρείας χρήσης των ψηφιακών μέσων. Το τελικό έργο μπορεί να πάρει τη μορφή ενός καλλιτεχνικού βιβλίου, αλλά θα μπορούσε, επίσης, να ξεφύγει και από αυτό το πλαίσιο. Για παράδειγμα, θα μπορούσε να είναι μια συλλογή από φωτογραφίες που παρουσιάζονται σε κάποιο ειδικά διαμορφωμένο κουτί, ένα ψηφιακό αποτέλεσμα, κόμικς, βίντεο, flip book, animation εμπνευσμένο από τη θεματική του καλλιτεχνικού βιβλίου κ.ο.κ.²

Στην εικόνα 3 παρουσιάζεται μια φωτογραφική εγκατάσταση της εικαστικού Λίας Λαπίθη, που αφορά τον Πεδιαίο.³ Το έργο «82,5km» αποτελείται από 33 φωτογραφίες του ποταμού και ανήκει στην Κυπριακή Κρατική Συλλογή Σύγχρονης Τέχνης. Η φωτογραφική εγκατάσταση της Λαπίθη θυμίζει επιτοίχιο βιβλίο για τον Πεδιαίο, στον οποίο επικεντρωνόμαστε στα επόμενα τρία κεφάλαια.

Εικ. 3. «82,5km» (φωτογραφική εγκατάσταση με 33 φωτογραφίες, 0,78 x 25 μ.), Λία Λαπίθη, 2006. Βρυξέλλες, BOZAR. © Λία Λαπίθη

2. Οι πληροφορίες προέρχονται από το Εκπαιδευτικό πρόγραμμα για το εικαστικό βιβλίο του Τμήματος Σχεδιασμού και Πολυμέσων Πανεπιστημίου Λευκωσίας (Λευκωσία: Πανεπιστήμιο Λευκωσίας), το οποίο διαμορφώθηκε το 2018 από τη Μαρία Σταυρίδη και την Ευανθία (Εύη) Τσελίκα.

3. Η Λία Λαπίθη είναι Κύπρια εικαστικός με ποικιλόμορφο καλλιτεχνικό έργο. Έργα της έχουν εκτεθεί σε διάφορες χώρες του κόσμου και ανήκουν σε κρατικές, μουσειακές και ιδιωτικές συλλογές. Περισσότερες πληροφορίες για το έργο «82,5km»: <https://www.lialapithi.com/album/2/info/1.html>

Κεφάλαιο 1: Οι πηγές του ποταμού – Από τα Κιόνια μέχρι τη Δευτερά

1.1. Αναβλύζοντας από τα βουνά

Τα ποτάμια αναβλύζουν από τα βάθη της γης, όπου σχηματίζονται υπόγεια αποθέματα νερού, και υδροδοτούν την επιφάνειά της. Διαμορφώνουν σύνορα και παραποτάμιες οικολογίες που έχουν επηρεάσει τον σχηματισμό οικισμών και πόλεων από τα προϊστορικά χρόνια. Τα ποτάμια είναι οι αρτηρίες του πλανήτη μας. Γεννιούνται και σχηματίζονται κατά τη διάρκεια χιλιάδων χρόνων, κάτι που ισχύει και στην περίπτωση του Πεδιαίου.

Ο Πεδιαίος εμφανίζεται στην επιφάνεια της γης στα δάση του Μαχαιρά και στις κορφές και τα φαράγγια του βουνού Κιόνια, στην οροσειρά του Τροόδους, αν και στη συνέχεια τροφοδοτείται και από τα νερά της οροσειράς του Πενταδακτύλου. Το Τρόδος είναι μια οροσειρά πυριγενών πετρωμάτων, πλάτους 30 και μήκους 80 χιλιομέτρων με ψηλότερη κορυφή τον Όλυμπο (1.952 μέτρα). Σχηματίστηκε στο τέλος του Μεσοζωικού αιώνα, την Κρητιδική περίοδο, κατά τη διάρκεια της Αλπικής ορογένεσης. Η οροσειρά αποτελείται στο μεγαλύτερο μέρος της από βραχώδη πετρώματα. Στην περιοχή του Τροόδους (Κιόνια) ο ποταμός έχει ημερήσια ροή για 6-7 μήνες τον χρόνο. (Νεοφυτίδης 1995, σσ. 11-12)

Οι πηγές του Πεδιαίου ποταμού, καθώς και του διδύμου του Γιαλιά (με τον οποίο συναντιούνται ξανά στη Μεσαορία), βρίσκονται στη βουνοκορφή των Κιονίων, στο δάσος του Μαχαιρά (Εικ. 4). Η περιοχή έχει πολλαπλές ονομασίες όπως Τριβιλλούριο, Λιβαδόχορτον, Καλτσάς Ποταμός και Διπλοπόταμος. Οι πηγές αρχίζουν δειλά-δειλά να διαφαίνονται σε βουνοκορφές και οροσειρές. Συχνά είναι τόσο αμυδρές που δύσκολα διακρίνονται. Εξαρτώνται αφενός από τις ποσότητες του νερού και την κλίση του εδάφους και αφετέρου από τη βροχόπτωση. Τα αυλάκια νερού είναι ένα από τα αρχικά στάδια διαμόρφωσης ενός ποταμού. Το νερό κυλά στην επιφάνεια της γης με ορμή, διαβρώνοντας το έδαφος και μεταφέροντας στοιχεία του τοπίου (χώμα, πετρώματα, βλάστηση κ.ο.κ.). Στην κυπριακή διάλεκτο οι ροές νερού που τροφοδοτούν τον ποταμό ονομάζονται αρκάτζια.⁴

---

4. Οι πληροφορίες προέρχονται από συνέντευξη (συζήτηση) της Ευανθίας (Εύης) Τσελίκας με τον Σοφούλη Δημητρίου, στις 11/10/2021. Ο Σ. Δημητρίου, τεχνικός του Τμήματος Γεωλογικής Επισκόπησης της Κυπριακής Δημοκρατίας, εργάστηκε για 40 χρόνια στις γεωτρήσεις νερού.

Εικ. 4. Οι πηγές του Πεδιαίου ποταμού στα βουνά του Μαχαιρά. Χάρτης Kitchener (2021), Υδρογραφικό δίκτυο (1ης, 2ης και 3ης κατηγορίας). © Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο και Κοινοφελές Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου

Εικ. 5. Ο Πεδιαίος κάτω από το Μοναστήρι του Μαχαιρά, 2016. © Ευανθία (Εύη) Τσελικά

Καθώς τα ποτάμια κατηφορίζουν (ρέουν από ψηλότερα σε χαμηλότερα επίπεδα), ενώνονται με παραπόταμους σχηματίζοντας ένα πολύπλοκο υδροσύστημα με τα χιλιάδες ρυάκια που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της κύριας ροής του ποταμού, όπου συγκεντρώνονται οι μεγαλύτερες ποσότητες νερού.

Εικ. 6. Ο Πεδιαίος κοντά στο Μοναστήρι του Μαχαιρά, 2019. © Ευανθία (Εύη) Τσελίκια

Ο George H. Everett Jeffery, επιμελητής του Τμήματος Αρχαιοτήτων της Κύπρου από το 1903 μέχρι το 1935, γράφει στο βιβλίο του για τα αρχαία μνημεία της νήσου:

Καθώς πλησιάζουμε την ανατολική κορυφογραμμή των λόφων του Τροόδους κυριαρχεί η κεντρική βουνοκορφή του βουνού Κιόνια και το τοπίο μεταμορφώνεται σε ένα πανέμορφο δάσος. Μέσα στις στενές κοιλάδες τα πλατάνια, οι καρυδιές και τα επιβλητικά *Pinus halepensis* [πεύκα] γίνονται τεράστια και δημιουργούν σκιερά ξέφωτα που καλύπτουν τα ελικοειδή μονοπάτια και τα ρυάκια που κυλούν όλο τον χρόνο. Οι παραπόταμοι του Πεδιαίου ποταμού αναβλύζουν στους πρόποδες του βουνού Κιόνια.

Το μοναστήρι του Μαχαιρά (η μονή του Σπαθιού) βρίσκεται σε μια μεγαλοπρεπή τοποθεσία και δεσπόζει σε μια πανέμορφη δασώδη κοιλάδα και σε μια από τις υψηλότερες βατές βουνοκορφές των Κιονιών. Αυτό, το πιο χαρακτηριστικό από τα ορθόδοξα μοναστήρια, βλέπει προς τα βόρεια βουνά του νησιού. Είναι εκτεθειμένο στον χειμωνιάτικο άνεμο, που συχνά είναι παγωμένος στην Κύπρο, κάτι που θεωρείται πιθανή εξήγηση για το περίεργο όνομά του [του μοναστηριού]. Βρίσκεται σε υψόμετρο 750 μέτρων πάνω από τη θάλασσα και η ανάβαση είναι κουραστική και απότομη, καθώς το προσεγγίζεις από την κατεύθυνση του χωριού Καπέδες. Το καλοκαίρι, ωστόσο, αψιδωτά δέντρα προστατεύουν τον κουρασμένο προσκυνητή από τον ήλιο και μια εικόνα σπάνια για την Κύπρο τον αναζωογονεί: ένα ποταμάκι που όλο τον χρόνο κυλά κάτω από το ίδιο το μοναστήρι. (Jeffery 1918, σ. 214)

Ο αρχαιολόγος Ludwig Ross γράφει το 1845 ότι στα βουνά όπου βρίσκεται το μοναστήρι της Παναγίας του Μαχαιρά πηγάζουν όλοι οι κύριοι ποταμοί του νησιού: ο ποταμός της Μόρφου που ρέει βορειοδυτικά στον κόλπο της Σολέας, τα δύο μέρη του Πεδιαίου που γονιμοποιούν τη Μεσαορία και εκβάλλουν μαζί στη θάλασσα ανατολικά κοντά στη Σαλαμίνα [εδώ μάλλον εννοεί τον ποταμό Γιαλιά], και στη νότια πλευρά τα μικρότερα ποτάμια που ποτίζουν τμήματα των παράλιων περιοχών μεταξύ Κιτίου και Λεμεσού. Όπως υποθέτει ο Ross, εδώ θα ήταν το Αών, «ο λόφος της ανατολής» των αρχαίων, αφού λέγεται ότι οι ποταμοί Πεδιαίος και Σατράχης [Σερράχης] γεννιούνται στο Αών και ο Πεδιαίος διατηρεί μέχρι και σήμερα το όνομά του χωρίς ιδιαίτερες αλλαγές. (Ross και Cobham 1910, σ. 71)

Στις υγρές αυτές ρεματιές αναπτύσσονται υγρόφιλες φυτοκοινωνίες με κυρίαρχα είδη τον πλάτανο (*Platanus orientalis*), το σκλέδρο (*Alnus orientalis*), τη δάφνη (*Laurus nobilis*), το σφένδαμνο (*Acer obtusifolius*), τη μερσινιά ή μυρτιά (*Myrtus communis*), την πικροδάφνη ή αροδάφνη (*Nerium oleander*), το βάτο (*Rubus sanctus*), τη μέντα (*Mentha longifolia ssp. cyprica*) και άλλα.⁵ Τα είδη των φυτών που απαντούν στο δάσος υπολογίζεται ότι ξεπερνούν τα 600, από τα οποία 27 είναι ενδημικά. Στην υψηλή λεκάνη του ποταμού από τις πηγές μέχρι το χωριό Καμπιά, όπου το υψόμετρο είναι μεγαλύτερο, υπάρχουν βαθιοί ποταμοί και ρυάκια. Το τοπίο εδώ είναι βραχώδες με θαμνώδη βλάστηση και πεύκα. Χαμηλότερα προς τα Καμπιά παρατηρούμε θαμνώδη βλάστηση, όπως λατζιές, τριμουθιές, σχοίνους, σπαλαθκιές, ξυσταρκές και θυμάρι, ελιές, χαρουπιές και αμυγδαλιές. (Νεοφυτίδης 1995, σσ. 19-20)

Εικ. 7. Παραποτάμια εδάφη στο δάσος του Μαχαιρά, 2018. © Ευανθία (Εύη) Τσελίκια

5. Παττίχης, Γ. και Τσουδερός, Ξ. (2001). *Το Δάσος Μαχαιρά* [ενημερωτικό φυλλάδιο]. Υπουργείο Γεωργίας, Φυσικών Πόρων και Περιβάλλοντος - Τμήμα Δασών. Λευκωσία: Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών.

1.2. Υδρολογία και γεωλογία καθώς κατεβαίνει το ποτάμι

Στα βουνά του Πεδιαίου παρατηρούμε ηφαιστειογενή πετρώματα και ασβεστούχους κυρίως σχηματισμούς. Ιδιαίτερο στοιχείο αποτελεί η υφή των πετρωμάτων με την ιδιάζουσα απαλή λάμψη, γι' αυτό και χαρακτηρίζονται ως οφιολιθικά πετρώματα. Η λάμψη και η υφή προέρχονται από την παρουσία μικρών ποσοστών χαλκού. Ο χαλκός, ένα ημιπολύτιμο μέταλλο, ευνοεί τη δημιουργία και ανάπτυξη ωραίων δασών από πεύκα, που είναι δέντρα χαλκόφιλα. Η εξόρυξη χαλκού σε παλαιότερες εποχές αποδεικνύει ότι ήταν γνωστός ο μεταλλευτικός πλούτος της περιοχής.

Σε χαμηλότερο υψόμετρο και κατά μήκος της κύριας ροής του ποταμού υπήρχε στην αρχαιότητα το βασίλειο της Ταμασού. Σε αυτή την περιοχή και στις όχθες του ποταμού βρίσκουμε επίσης το αρχαίο ορυχείο χαλκού της Ταμασού που συντέλεσε στην άνθησή της από τον 7ο αιώνα π.Χ. Σήμερα υπάρχουν τέσσερα χωριά στην ευρύτερη περιοχή της πολιτείας εκείνης: το χωριό Πέρα Ορεινής, το Επισκοπειό (πρωτοχριστιανική επισκοπή), το Πολιτικό (το κύριο μέρος της πολιτείας) και οι Εργάτες.

Εικ. 8. Τα ποτάμια του Πεδιαίου στην περιοχή Πολιτικού, Επισκοπειού και Πέρα, όπου αναγράφεται η (Αρχαία) Ταμασός και το Μοναστήρι του Αγίου Ηρακλειδίου. Το σημείο κοντά στο σημερινό φράγμα Ταμασού. Χάρτης Kitchener (2021), Υδρογραφικό δίκτυο (1ης και 2ης κατηγορίας). © Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο και Κοινωφελές Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου

Ο Jeffery γράφει ότι, αν επισκεφτείς το χωριό Πέρα, θα παρατηρήσεις απομεινάρια του προϊστορικού οικισμού της Ταμασού, που ήταν κάποτε κεντρική πόλη ή ακόμη και πρωτεύουσα του νησιού. Διασχίζοντας την ξεραμένη κοίτη του ποταμού, ο δρόμος οδηγεί πάνω σ' ένα ύψωμα που περιβάλλεται από τον Πεδιαίο και σε κάποια σημεία μπορεί κανείς να δει θεμέλια σπιτιών. (Jeffery 1918, σσ. 209-210)

Ο Ross περπατά κατά μήκος του ποταμού και φτάνει στο Πολιτικό που είναι κτισμένο πάνω στα ερείπια της -φημισμένης για τον χαλκό της- Ταμασού. Το χωριό είναι περιτριγυρισμένο από λόφους με τον ίδιο κιτρινοκόκκινο χρωματισμό όπως στα Κατύδατα [κοντά στο μεταλλείο της Σκουριώτισσας]. Ο Ross γράφει ότι το κύριο ρεύμα του Πεδιαίου ξεπροβάλλει από ένα φαράγγι κοντά στο νοτιοανατολικό μέρος της Ταμασού. Στη δεξιά του όχθη, σε απόσταση δέκα λεπτών βρίσκεται το χωριό Πέρα και ένα τέταρτο πιο μακριά το Επισκοπειό. Τα χωριά αυτά φαίνονται παλιά και μπορεί να δημιουργήθηκαν όταν η Ταμασός ήταν ακόμη πόλη και έδρα επισκόπου. Το 1836 χωρικοί που έσκαβαν για νερό στην ξερή κοίτη του ποταμού μεταξύ των δύο χωριών βρήκαν ένα χάλκινο άγαλμα φυσικού μεγέθους σε εξαιρετική κατάσταση. (Ross και Cobham 1910, σσ. 72-73)

Εικ. 9α και 9β. Η περιοχή γύρω από το φράγμα της Ταμασού, 2015. © Ευανθία (Εύη) Τσελίκια

Το έδαφος στις περιοχές αυτές είναι ιδιαίτερα γόνιμο, με ανεπτυγμένη γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή. Η υδρολογική λεκάνη μεταξύ του χωριού Καμπιά και της Λακατάμιας παρουσιάζει τα περισσότερα πλεονεκτήματα επειδή είναι πεδινή με εύφορα προσχωσιγενή εδάφη. Παρατηρούμε τόσο επιφανειακά όσο και υπόγεια νερά ποταμού και βρίσκουμε εκτεταμένες καλλιέργειες λαχανικών, εσπεριδοειδών, ελιών, οπωροφόρων, καθώς και φυτά που ευνοούν την κτηνοτροφία. Πλούσιο σε ρυάκια και παραπόταμους το ποτάμι κατά τους χειμερινούς και εαρινούς μήνες τρέχει μέσα από τα εδάφη του νησιού προς τα βόρεια και εμπλουτίζει τα αποθέματα νερού μέσα στη γη. (Νεοφυτίδης 1995, σ. 4)

Εικ. 10. Σύνθετη απεικόνιση στην περιοχή του φράγματος Ταμασού, με τον Πεδιαίο ποταμό και τους παραποτάμους του. Χάρτης Kitchener (2021): Ιστορικό υπόβαθρο σε συνδυασμό με σύγχρονο υπόβαθρο (ESRI World Imagery). © Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο και Κοινοφελές Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου

Εικ. 11. Το φράγμα της Ταμασού, 2001, Αρχείο Τμήματος Αναπτύξεως Υδάτων. © Τμήμα Αναπτύξεως Υδάτων

Ο αρχιστράτηγος, εξερευνητής και φυσιολάτρης Samuel Baker γράφει ότι τα βουνά της Κύπρου βρίσκονται σε εξαιρετική τοποθεσία, με λεκάνη απορροής απ' όλες τις πλευρές, και έτσι προσφέρονται ιδιαίτερα για τη δημιουργία υδατοδεξαμενών και αγωγών που εξαπλώνονται σε όλες τις κατευθύνσεις (Baker 1879, σ. 350). Πράγματι οι πρώτες τεχνητές λίμνες και μετέπειτα υδατοφράγματα δημιουργήθηκαν στην Κύπρο κατά τη διάρκεια της βρετανικής διοίκησης. Στο τρίτο κεφάλαιο θα εξετάσουμε δύο περιπτώσεις, των Κουκλιών και του Αγίου Λουκά κατά μήκος του Πεδιαίου, στο σημείο που συναντά τον Γιαλιά.

Μετά την ίδρυση της Κυπριακής Δημοκρατίας το 1960, κατασκευάζονται πολλά φράγματα που εκμεταλλεύονται τη ροή νερού των ποταμών και τα υπόγεια νερά των παραποτάμιων ζωνών. Το φράγμα Ταμασού που βλέπουμε στην εικόνα 11 κατασκευάστηκε από το Τμήμα Υδάτων και ολοκληρώθηκε το 2002. Βρίσκεται σε μια πλούσια παραποτάμια ζώνη του Πεδιαίου, σε ένα σημείο όπου στον χάρτη του Kitchener παρατηρούμε ότι ενώνονται δύο παραπόταμοι (Εικ. 10). Πρόκειται για ένα χωμάτινο/λιθόρριπτο φράγμα με επιφάνεια λίμνης 305.000 τ.μ. και λεκάνη απορροής 45,00 τ.χλμ. (Χριστοφίδης, Κύρου, Πιστή κ.ά. 2009, σ. 100)

1.3. Οι εύφορες κοιλάδες του ποταμού

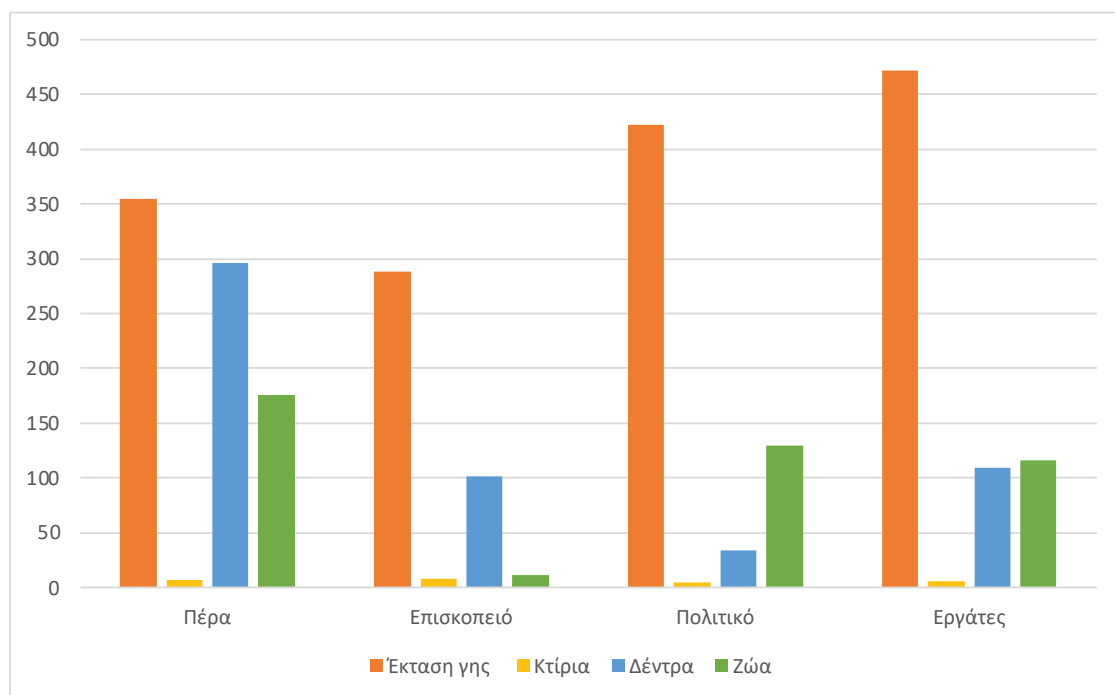
Ο κόμης Gabriele Capodilista από την Πάδουα επισκέφτηκε την Κύπρο το 1458. Όταν επέστρεψε στην Ιταλία, ο Paolo Boncambio, φίλος του Capodilista, συνέταξε από τις σημειώσεις του τελευταίου το βιβλίο *Itinerario della Terra Santa nel 1458*. Γράφει ότι έμειναν για λίγο καιρό στο χωριό Επισκοπειό και είδαν ωραίους κήπους, πορτοκαλιές, λεμονιές, χαρουπόδεντρα και άλλα δέντρα που λέγονται μπανανιές. Τα δέντρα αυτά παράγουν φρούτα που μοιάζουν πολύ με μικρά αγγούρια, τα οποία όταν ωριμάζουν είναι κίτρινα, πολύ γλυκά και νόστιμα. Είδαν ακόμη πολλά χωράφια με ζαχαροκάλαμα. Οι κήποι και τα χωράφια ποτίζονται με ρυάκια, και αφθονούν οι βολβοί και τα κρεμμύδια. (Cobham 1908, σ. 35)

Στην οθωμανική περιουσιολογική απογραφή της Κύπρου του 1832/33 (2021) αναφέρονται τα εξής δέντρα: μουριές, πάρα πολλοί τύποι ελιάς, συκιές, αμυγδαλιές, καρυδιές, φουντουκιές, χαρουπιές, λεμονιές, πορτοκαλιές, μηλιές, αχλαδιές και κυδωνιές.

Το εύφορο παραποτάμιο έδαφος της περιοχής των χωριών Πέρα (Ορεινής), Επισκοπειό, Πολιτικό και Εργάτες διακρίνεται από στοιχεία που αντλούμε από την οθωμανική περιουσιολογική απογραφή της Κύπρου του 1832/33 (Πίνακας 1). Αν επιχειρήσουμε μια σύγκριση με χωριά της Μεσαορίας (π.χ. Κοντέα) διαπιστώνουμε ότι εκεί δεν υπάρχουν καθόλου δέντρα που εμπίπτουν στο οικονομικό/παραγωγικό πλαίσιο της απογραφής και συνεπώς αντιλαμβανόμαστε τον ρόλο του νερού στη γονιμότητα της περιοχής που εξετάζουμε.

Πίνακας 1: Πληροφορίες για τα χωριά Πέρα (Ορεινής), Επισκοπειό, Πολιτικό και Εργάτες, στην οθωμανική περιουσιολογική απογραφή Κύπρου 1832/33 (2021). Οι αξίες σε γρόσια και η έκταση σε ντονούμ.⁶

	Πέρα Ναχιγιές Ορεινής	Επισκοπειό Ναχιγιές Ορεινής	Πολιτικό Ναχιγιές Κυθρέας	Εργάτες Ναχιγιές Ορεινής
Άτομα (αριθμός εγγραφών)	77	14	17	40
Αριθμός νοικοκυριών	46	11	15	26
Συνολική αξία περιουσιών σε γρόσια	17.044,50	12.577,50	8.395,50	10.574,00
Αξία γαιών σε γρόσια	8.154,50	6.247,50	4.127,50	5.565,00
Εμβαδόν γαιών σε ντονούμ	354,50	287,75	421,75	472
Αξία κτιρίων	4.170,00	2.040,00	2.170,00	2.625,00
Σύνολο κτιρίων	7	8	5	6
Αξία δέντρων σε γρόσια	4.670,00	12.220,00	674,00	2.180,00
Ακριβής αριθμός δέντρων	296	101	34	109
Αξία ζώων σε γρόσια	1.800,00	2.750,00	1.874,00	1.304,00
Ακριβής αριθμός ζώων	176	11	130	116

Εικ. 12. Γράφημα σηλών για την έκταση γης, τα κτίρια, τα δέντρα και τα ζώα στα χωριά Πέρα, Επισκοπειό, Πολιτικό και Εργάτες (Οθωμανική περιουσιολογική απογραφή Κύπρου 1832/33, 2021).

6. Το ντονούμ (dönüm), όπως και οι πλείστες μέθοδοι οθωμανικής μέτρησης, δεν τυποποιήθηκε παρά μόνο το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Υπήρχαν διαφοροποιήσεις ανάλογα με τη χρονική περίοδο και τα μέρη της αυτοκρατορίας, ακόμη και μέσα στις ίδιες επαρχίες. Στην Κύπρο υπήρχαν ποικίλες μετρήσεις σε ντονούμ. Στα μέσα του 19ου αιώνα το ντονούμ υπολογιζόταν στα 919,3 τ.μ., δηλαδή ισοδυναμούσε περίπου με ένα στρέμμα. (Hadjikyriacou, Papadias, Vradis και Chalkias 2021, σ. 8)

Εικ. 13. Ευκαλύπτοι στην παραποτάμια ζώνη του φράγματος Ταμασού, 2017. © Ευανθία (Εύη) Τσελικά

Στην Κύπρο βλέπουμε ευκαλύπτους σε πολλά μέρη και είναι γνωστό ότι όπου φύονται υπάρχουν νερά. Προκειμένου να αντιμετωπίσουν οι Βρετανοί αποικιοκράτες το πρόβλημα που δημιουργούσαν τα λιμνάζοντα νερά στην Κύπρο, έφεραν τους ευκαλύπτους στο νησί. Όπως παρατηρεί ο λοχαγός Savile, η τάση των ρευμάτων να υπερχειλίζουν τις όχθες τους κάποιες εποχές, έχει ως αρνητική συνέπεια τη δημιουργία μεγάλων βάλτων, που προκαλούν μολύνσεις και οδηγούν σε πυρετούς. Η αποστράγγιση αυτών των βάλτων και η επιχωμάτωση των οχθών των ποταμών είναι μάλλον τα πιο επείγοντα κατασκευαστικά έργα που χρειάζονται στην Κύπρο. Η μεταβαλλόμενη στάθμη του νερού στους ποταμούς τις διαφορετικές εποχές του χρόνου είναι ίσως ο λόγος που δεν έχουν ψάρια. (Savile 1878, σ. 35)

Τον χειμώνα του 1878 έφτασε στην Κύπρο ο δασονόμος της Ινδικής Υπηρεσίας Δασών A. Wild. Στη μελέτη που εκπόνησε το 1879, πρότεινε τη φύτευση ευκαλύπτων για την αναδάσωση της Κύπρου και για προμήθεια καύσιμης ύλης (Thirgood 1987, σ. 94). Αυτό εφάρμοσε και ο δασονόμος της Υπηρεσίας Υδάτων και Δασών της Γαλλίας Paul-Gabriel Madon. Το διάστημα 1880-1882, που υπηρέτησε ο Madon στην Κύπρο, δημιουργήθηκαν φυτώρια ευκαλύπτων και έπειτα φυτεύτηκαν τα δέντρα κοντά σε οικισμούς (χωριά και πόλεις) για να προμηθεύονται καύσιμη ξυλεία, και σε βάλτους, προκειμένου να τους αποξηράνουν ώστε να αντιμετωπιστεί η ελονοσία, η δυσσομία, η κακή ποιότητα του αέρα, οι πυρετοί κ.ο.κ. (Thirgood 1987, σσ. 44, 94, 101). Από το 1878 μέχρι το 1934 δοκιμάστηκαν στην Κύπρο πάνω από 70 είδη ευκαλύπτων (Thirgood 1987, σ. 345), και τους συναντάμε ιδιαίτερα στην κοίτη του ποταμού. Στην εικόνα 13 βλέπουμε ευκαλύπτους σε έναν από τους παραποτάμους του Πεδιαίου που εκβάλλει στο φράγμα της Ταμασού.

Το πρώτο κεφάλαιο τελειώνει στη γεωγραφική περιοχή της Δευτεράς, που ενώνεται πλέον με τη Λακατάμια και την πόλη της Λευκωσίας. Στην Πάνω Δευτερά υπήρχε και τσιφλίκι που καταγράφεται στην οθωμανική περιουσιολογική απογραφή του 1832/33 στο όνομα της μουσουλμάνας γυναίκας του Hüseyin Ağa. Της ανήκουν ένα αγροτεμάχιο 25 ντονούμ με δημητριακά, ένα αγροτεμάχιο 1,5 ντονούμ ιδιωτικής γης με τρεχούμενο νερό, ένα αγροτεμάχιο 20 ντονούμ βαμβακιού μεσαίας αξίας, ένα άγονο χωράφι 20 ντονούμ, 170 ελιές, 1 διώροφο σπίτι με 4 δωμάτια και 1 είσοδο, και 2 ζεύγη βοδιών. (Οθωμανική περιουσιολογική απογραφή Κύπρου 1832/33, 2021)

1.4. Φύλλο εργασίας κεφαλαίου 1

1. Μέσα από δραστηριότητες ξεκινάμε τη δημιουργία καλλιτεχνικού βιβλίου, τετραδίου εργασίας και έρευνας, ημερολογίου λόγου και εικόνας σε υλική ή ψηφιακή μορφή (word, powerpoint, video κ.ο.κ.). Σκεφτόμαστε πώς θα θέλαμε να καταγράψουμε μια δική μας ιστορία των νερών της Κύπρου σε σχέση με τον Πεδιαίο ποταμό και τι χρειάζεται η ομάδα μας. Αν αποφασίσουμε ότι θα θέλαμε το καλλιτεχνικό βιβλίο μας να έχει υλική μορφή, μπορούμε να έχουμε ως βάση ένα τετράδιο/χειροποίητο βιβλίο ή ένα ντοσιέ μέσα στο οποίο θα φυλάμε το υλικό που θα δημιουργούμε. Για τη δημιουργία του καλλιτεχνικού βιβλίου μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε χαρτόκουτο ή να παρουσιάσουμε το υλικό σε ειδικά διαμορφωμένο κουτί.
2. Δημιουργούμε ένα καινούργιο ψηφιακό αρχείο σε μορφή word ή powerpoint για συλλογή πληροφοριών και εικόνων, και έναν ηλεκτρονικό φάκελο αποθήκευσης εικόνων και αρχείων.
3. Χρησιμοποιούμε τη διαδικτυακή εφαρμογή του χάρτη του Kitchener για τη γεωγραφική περιοχή του κεφαλαίου 1 (<https://kitchener.hua.gr/el>). Εντοπίζουμε τις πηγές του Πεδιαίου και παραθέτουμε τις ονομασίες των παραποτάμων και των χωριών που αναγράφονται στον χάρτη.

Στη συνέχεια, μέσω της διαδικτυακής εφαρμογής για την οθωμανική περιουσιολογική απογραφή της Κύπρου (1832/33) (<https://cyprus1833.hua.gr/el/householdpersons/>), διερευνούμε τα άτομα στα χωριά της περιοχής και βρίσκουμε στοιχεία για τους κατοίκους.

4. Ιδέες για καλλιτεχνικό βιβλίο, τετράδιο, αρχείο συλλογής έρευνας

A) Γράφουμε μια φανταστική ιστορία για κάποιο από τα άτομα που ζούσαν σε ένα από τα χωριά της περιοχής τον 19ο αιώνα. Η ιστορία μπορεί να βασίζεται σε ένα από τα θέματα που συζητήθηκαν στο κεφάλαιο 1, όπως, για παράδειγμα, η γεωλογία ή οι καλλιέργειες στην εν λόγω περιοχή.

B) Η ομάδα μπορεί να φτιάξει από κοινού μια ιστορία για έναν από τους παραπόταμους που συνθέτουν το υδροσύστημα ενός ποταμού.

5. Πειραματισμός με τα επίπεδα της διαδικτυακής εφαρμογής του χάρτη Kitchener (2021) (<https://kitchener.hua.gr/el>)

Δημιουργούμε διάφορες εκδοχές του χάρτη της περιοχής επιλέγοντας επίπεδα από τις υπάρχουσες κατηγορίες (Τοπωνύμια, Οικισμοί, Σημεία ενδιαφέροντος, Οδικό δίκτυο, Υδρογραφικό δίκτυο, Δίκτυο τηλεγράφου, Διοικητική διαίρεση και Κάλυψη γης).

Για να δημιουργήσουμε εικόνες από τον χάρτη, βεβαιωνόμαστε ότι η ανάλυση του υπολογιστή μας είναι στο μέγιστο και ακολούθως, αφού έχουμε επιλέξει τις κατηγορίες που μας ενδιαφέρουν, δημιουργούμε στιγμιότυπο οθόνης σε ένα πρόγραμμα όπως το Microsoft Picture Manager.

Μπορούμε να βελτιώσουμε την εικόνα αν την επεξεργαστούμε σε προγράμματα όπως το Adobe Photoshop (εφόσον είναι διαθέσιμο) ή το GIMP (εργαλείο ελεύθερου κώδικα για επεξεργασία εικόνας: <https://www.gimp.org/downloads/>). Με αυτόν τον τρόπο έχουν δημιουργηθεί πολλά από τα παραδείγματα που παρατίθενται στο παρόν εκπαιδευτικό βιβλίο.

Μπορούμε να σκεφτούμε κάποιο μέρος της περιοχής που αναφέρεται σε αυτό το κεφάλαιο, το οποίο να έχουμε επισκεφτεί, και να πειραματιστούμε με τον χάρτη και τα επίπεδά του στις διάφορες κατηγορίες που προαναφέρονται.

6. Από πού έρχεται το νερό στο σπίτι μας; Ποια είναι η πηγή του νερού μέσα στο σπίτι μας και έξω από αυτό;

Με έξυπνο τηλέφωνο ή φωτογραφική μηχανή βγάζουμε μια σειρά από φωτογραφίες νερού σε κίνηση και νερού στάσιμου. Νερό που τρέχει από τη βρύση ή το λάστιχο του κήπου. Το νερό της βροχής. Το νερό στο ποτήρι μας ή το νερό στο ντεπόζιτο του σπιτιού. Επιλέγουμε κάποιες και τις τυπώνουμε ή τις ενσωματώνουμε στο ψηφιακό αρχείο μας.

Είναι σημαντικό να αναφέρουμε εδώ και δεοντολογικούς τρόπους φωτογράφισης:

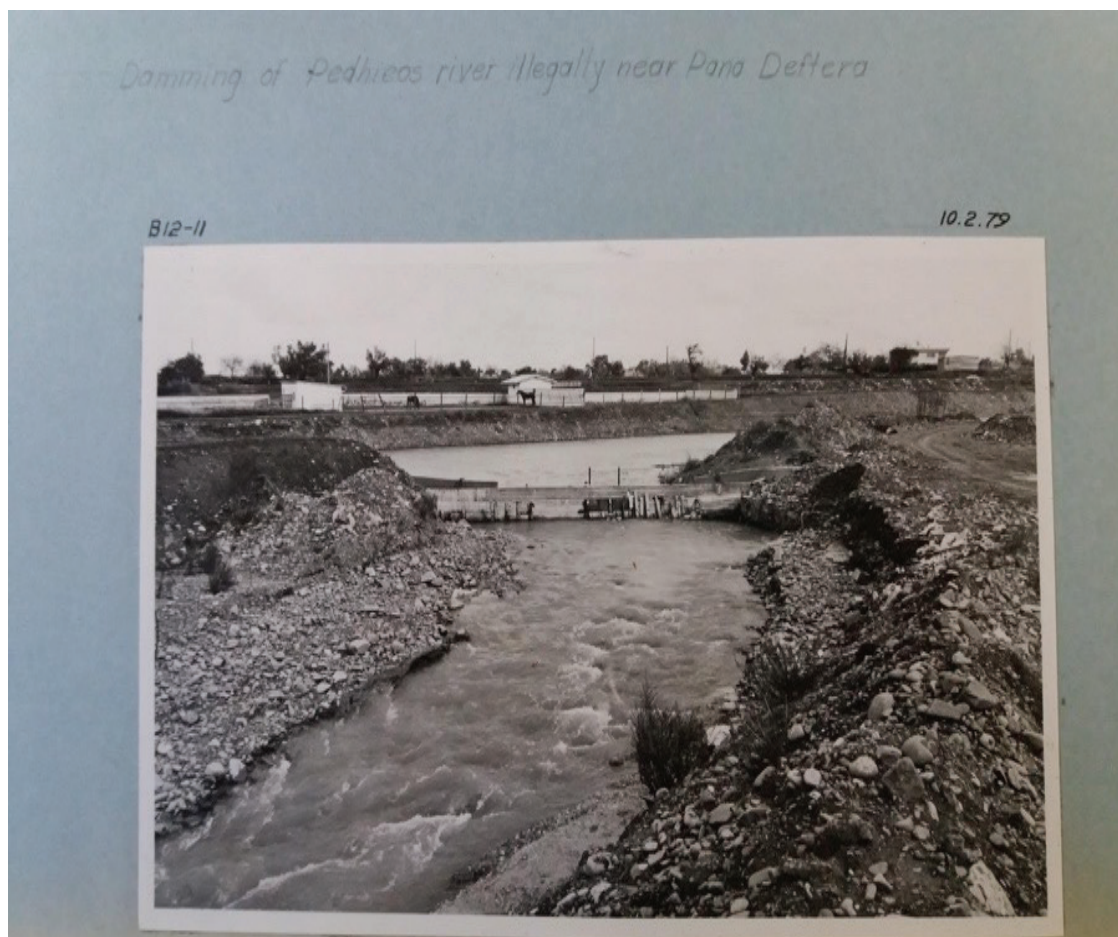
- δεν περιλαμβάνονται άτομα στις φωτογραφίες μας, εκτός αν έχουμε τη γραπτή άδειά τους
- αν προσεγγίσουμε κάποιο χώρο για φωτογράφιση
  - το κάνουμε με σεβασμό, διακριτικά
  - αν οι ιδιοκτήτες είναι παρόντες/παρούσες εξηγούμε τον σκοπό της φωτογράφισης
  - ζητούμε την άδειά τους.
- Εάν χρησιμοποιήσουμε εικόνες από βιβλίο, ιστότοπο, κ.λπ., δεν παραλείπουμε να αναφέρουμε την προέλευσή τους.

7. Ποια από τα φυτά που αναφέρονται στο κεφάλαιο 1 παρατηρούμε στον χώρο γύρω μας; Προσπαθούμε να ζωγραφίσουμε κάποιο από αυτά (π.χ. όλο το δέντρο) ή να δημιουργήσουμε μια βοτανική εικονογράφιση.

Βοτανική εικονογράφιση ή ζωγραφική είναι η τέχνη της αναπαράστασης της μορφής, του χρώματος και των λεπτομερειών των φυτών. Συνδυάζει, όπως και η χαρτογράφιση, τις επιστημονικές γνώσεις με την καλλιτεχνική δημιουργία. Από τη μια πλευρά, η βοτανική

εικονογράφηση επιβάλλεται να είναι επιστημονικά ακριβής και γι' αυτό συχνά είναι απαραίτητη η συνεργασία μεταξύ εικονογράφων και βοτανολόγων. Από την άλλη, οι αναπαραστάσεις των φυτών έχουν μια καθαρά εικαστική λειτουργία, είτε όταν συνδυάζονται με περιγραφές είτε όταν παρουσιάζονται ως έργα τέχνης σε μουσεία ή κέντρα τεχνών. (Buck και Rice)

8. Ψάχνουμε παλιά φωτογραφικά άλμπουμ που έχουμε στο σπίτι ή στο σχολείο και βρίσκουμε φωτογραφίες που απεικονίζουν πηγές, ποτάμια, βρύσες, υδραγωγεία, φράγματα και γενικότερα ό,τι έχει σχέση με το νερό και τη διαχείρισή του. Εμπνεόμαστε από το ίδιο το άλμπουμ για το εικαστικό έντυπό μας και φωτοτυπούμε τις φωτογραφίες που βρίσκουμε για να φτιάξουμε ένα κολάζ στο χέρι. Στην εικόνα 14 βλέπουμε μια φωτογραφία από φωτογραφικό λεύκωμα (άλμπουμ) που φυλάσσεται στο αρχείο του Τμήματος Αναπτύξεως Υδάτων, όπου εικονίζεται ένα παράνομο φράγμα στον Πεδιαίο κοντά στην Πάνω Δευτερά.

Εικ. 14. Φωτογραφία από φωτογραφικό άλμπουμ του Τμήματος Αναπτύξεως Υδάτων. Εικονίζεται παράνομο φράγμα στον Πεδιαίο κοντά στην Πάνω Δευτερά, 1979. © Τμήμα Αναπτύξεως Υδάτων

Κεφάλαιο 2: Τσιφλίκια και χωριά που έγιναν πόλη – Από τη Λακατάμια μέχρι τη Χώρα (Λευκωσία)

2.1. Οι πηγές της Χώρας

Ο Steffano Lusignano στο έργο του *Chorograffia* (1573) αναφέρει σχετικά με τη Λευκωσία ότι ο αέρας είναι εξαιρετικός, το νερό μαλακό, το τοπίο ευχάριστο, γεμάτο περιβόλια και φρούτα. Ακριβώς έξω από τα τείχη υπάρχουν δύο πηγές που ονομάζονται Riadina και Aqua Dolce (γλυκό νερό), με τη δεύτερη να διασχίζει την πόλη υδροδοτώντας φουντάνες και παλάτια, πλατείες και άλλα μέρη. (Cobham 1908, σελ. 119 - διατηρούνται εδώ οι ονομασίες του ιταλικού πρωτοτύπου)

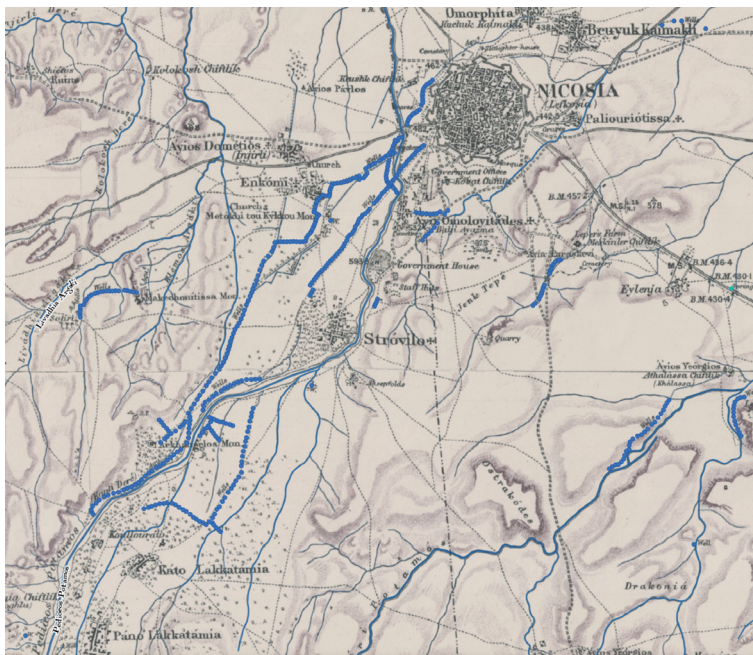
Φαίνεται ότι αυτό που έκανε ιδιαίτερη εντύπωση στους περιηγητές και τους αξιωματούχους των αυτοκρατοριών που επισκέφτηκαν την Κύπρο τον 16ο αιώνα, είναι αφενός η έλλειψη ποταμών και αφετέρου η ύπαρξη πηγαδιών. Ο Ascanio Savorgnan στη μελέτη του για την οχύρωση των πόλεων το 1562 γράφει ότι υπάρχουν πηγές και πηγάδια με εξαιρετικής ποιότητας νερά (Grivaud 2016, σ. 211). Ο Tommaso Porcacchi το 1576 επισημαίνει ότι το νησί δεν έχει ποταμούς παρά μόνο χειμάρρους και αναφέρει ότι σε κάποια μέρη υπάρχουν λαγούμια ή βαθιά πηγάδια από τα όποια αντλείται νερό με αλακάτια. (Cobham 1908, σ. 167)

Η γεωγραφική περιοχή στην οποία επικεντρωνόμαστε σε αυτό το κεφάλαιο διασχίζεται από τον Πεδιαίο. Μάλλον από αυτή την περιοχή θα μεταφερόταν το νερό για ύδρευση στην εντός των τειχών πόλη της Λευκωσίας από τον 16ο μέχρι και τον 20ό αιώνα. Η κοίτη του ποταμού άλλαζε κατά περιόδους και τα προσχωσιγενή εδάφη από τη Δευτερά προς τη Λακατάμια και τη Λευκωσία είναι δημιούργημά του. Τα υπόγεια νερά δημιουργούν πολλές πηγές και πηγάδια, κάτι το οποίο είναι εμφανές και στον χάρτη του Kitchener.

Οι πηγές της Riadina και της Aqua Dolce που αναφέρει ο Lusignano, αν υπήρξαν ποτέ φυσικές πηγές, πιστεύεται ότι θα βρίσκονταν στις περιοχές της Λακατάμιας-Δευτεράς και ανάμεσα στον Στρόβολο και τη Μακεδονίτισσα, στα παραποτάμια εδάφη του Πεδιαίου. Το 1978 ο Κεσισιάν γράφει ότι υπάρχουν δύο πηγές νότια της Λευκωσίας: η μια ονομάζεται το «Νερό της Μαυρόβρυσης» και βρίσκεται στην κοιλάδα του Πεδιαίου κοντά στην Πάνω Δευτερά, απέχει 13,6 χιλιόμετρα από την πόλη και αποδίδει 125.000 γαλόνια τη μέρα. (Κεσισιάν 1989, σ. 269)

Δύο αλυσίδες φρεατίων που παρουσιάζονται ως συνεχόμενα πηγάδια στον χάρτη του Kitchener (Εικ. 15) ξεκινούσαν από τις περιοχές αυτές και έφταναν στις περιοχές του Ανεμόμυλου (εκεί όπου βρίσκεται η πολυκατοικία Bridge House στην οδό Λόρδου Βύρωνος)

και του Παλιού Νοσοκομείου Λευκωσίας. Το Παλιό Νοσοκομείο βρισκόταν απέναντι από τη σημερινή Βουλή και τον Δημοτικό Κήπο που φτιάχτηκε σε γη η οποία θεωρείται παραποτάμιο έδαφος του Πεδιαίου (Εικ. 16). Η γη αγοράστηκε από τις τοπικές αρχές που θεσμοθέτησαν οι Βρετανοί το 1902 για να αξιοποιηθεί ως πάρκο αφιερωμένο στη μνήμη της βασίλισσας Βικτωρίας που απεβίωσε το 1901 (Μιχαηλίδη 1977, σ. 104). Από αυτά τα δύο σημεία (Ανεμόμυλος και Παλιό Νοσοκομείο) γινόταν η διανομή νερού στην πόλη μέσω ενός περιφερειακού συστήματος από κυρίδια, που διαχειριζόταν το Εβκάφ.⁷ Το σύστημα αυτό παρείχε νερό κάποιες ώρες της ημέρας στις δημόσιες βρύσες (φουντάνες) και στα σπίτια που είχαν ιδιόκτητα μασούρια ή σακκοράφια [βλ. αναλυτικά στο κεφάλαιο 3]. (Hadjithomas 2013, σσ. 52-53)

Εικ. 15. Τα πηγάδια από την Πάνω και Κάτω Λακατάμια μέχρι και τη Χώρα. Χάρτης Kitchener (2021): Σημεία Ενδιαφέροντος (πηγάδια, πηγές) και Υδρογραφικό δίκτυο (1ης, 2ης, 3ης κατηγορίας και υδραγωγεία). © Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο και Κοινοφελές Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου

Εικ. 16. Δημοτικός Κήπος Λευκωσίας σε παραποτάμιο έδαφος του Πεδιαίου, 2016. © Ευανθία (Εύη) Τσελικά

7. Το Εβκάφ είναι μουσουλμανικό κοινοφελές ίδρυμα που διαχειρίζεται περιουσίες που αφιερώθηκαν/δωρήθηκαν από πιστούς προς τον Αλλάχ. Είναι ο πληθυντικός της λέξης βακφ (βακούφια, τα οποία δημιουργήθηκαν στην Κύπρο με την υπαγωγή του νησιού από την ενετική στην οθωμανική κυριαρχία).

2.2. Αντλώντας νερό από τη γη: πηγάδια, αλακάτια και λαγούμια

Εικ. 17. Γυναίκες που αντλούν νερό από πηγάδι. Φωτογραφία του John Thomson, 1878.
© Κοινωφελές Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου, Β.0354

Ο φωτογράφος John Thomson γράφει ότι τα πηγάδια στην Κύπρο είναι πολύ βαθιά και όλα, ακόμη και στα τέλη της περιόδου ανομβρίας, έχουν άφθονο νερό. Βρίσκει εντυπωσιακό το πόσο επιδέξια είναι τα παιδιά στην άντληση του νερού, αν και οι γυναίκες θεωρούνται οι πλέον ειδικές μεταξύ των Κύπριων χωρικών. (Thomson 1978, αριθμός 33)

Κατά τη διάρκεια της Φραγκοκρατίας (1192-1489) και της Ενετοκρατίας (1489-1571) οι πόλεις της Κύπρου ήταν οχυρωμένες και αντιμετώπιζαν διάφορα προβλήματα σε σχέση με την έλλειψη νερού. Για να περιορίσουν πιθανές απώλειες στη μεταφορά, χρησιμοποιούσαν πήλινους αγωγούς, κτιστά υπόγεια αυλάκια και διαδοχικά πηγάδια, τα λαγούμια. Σε όσα από αυτά το νερό δεν έφτανε στην επιφάνεια, χρησιμοποιούσαν το «αλακάτι» το οποίο γύριζε κάποιο ζώο. Μ' αυτόν τον τρόπο αντλούσαν το νερό στην επιφάνεια και πότιζαν τα ιδιωτικά τους αγροκτήματα, τα τιμάρια. (Καμπανέλλας, Όμορφος, Ιωάννου και Φραγκέσκου 2003, σ. 7)

Ο William Bevan, διευθυντής Γεωργίας στην Κύπρο το 1919, γράφει ότι η πιο διαδεδομένη μέθοδος άντλησης νερού στη νήσο είναι με τη χρήση παμπάλαιων νερόμυλων, τα λεγόμενα αλακάτια [μαγγανοπήγαδα], που περιγράφονται συχνά ως «περσικοί νερόμυλοι» και μοιάζουν με τα «sakia» που συναντούμε στην Αίγυπτο. Τα αλακάτια είναι ένας μηχανισμός με ξύλινο τροχό στον οποίο στερεώνονται πήλινα δοχεία για να μεταφέρεται το νερό. Ο τροχός είναι στερεωμένος στο στόμιο ενός πηγαδιού και γυρίζει με τη βοήθεια μουλαριού ή γαϊδουριού. Τα απομεινάρια ενετικών πηγαδιών και δεξαμενών που δεν χρησιμοποιούνται πια αποτελούν ένδειξη ότι κατά την ενετική περίοδο οι ποσότητες υπόγειων νερών ήταν πολύ μεγαλύτερες απ' ό,τι σήμερα. (Bevan 1919, σσ. 8-9)

Εικ. 18. Αλακάτι. Φωτογραφία άγνωστου φωτογράφου, άγνωστης χρονολογίας. © Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου

Εικ. 19. Σήραγγα νερού στο Γραμμικό Πάρκο, Στρόβολος, 2020. © Ευανθία (Εύη) Τσελίκα

Τα λαγούμια ή λαούμια (τουρκικά: lagim) είναι μια οριζόντια σήραγγα υπόγειων πηγαδιών –δηλαδή μια ενωμένη σειρά λάκκων– που βοηθούν στη μεταφορά νερού και αποτελούν μια ιδιαίτερα σημαντική τεχνική που διαμορφώθηκε σε διάφορα μέρη για τη μεταφορά του νερού. Η σήραγγα μπορεί να έχει έκταση δεκάδες χιλιάδες χιλιόμετρα και ουσιαστικά πρόκειται για ένα τεχνητό ρυάκι, ένα υπόγειο υδραγωγείο. Ανά τακτά συνήθως διαστήματα, η υπόγεια σήραγγα διακόπτεται από κατακόρυφα μακρόστενα ορύγματα που ξεκινούν από την επιφάνεια της γης και χρησιμεύουν ως σημεία αποβολής του χώματος που ανασκάπτεται αλλά και ως σημεία πρόσβασης στο εσωτερικό της σήραγγας η οποία, αφού κατασκευαστεί, χρειάζεται διαρκή συντήρηση και εξαιρισμό. (Άλφα 2016, σ. 4)

Στις αρχές της 1ης χιλιετίας π.Χ. οι Πέρσες άρχισαν να κατασκευάζουν υπόγειες σήραγγες (qanats) για να αντλούν νερό από το υπέδαφος στα βουνά του σημερινού Ιράν. Αυτές οι οριζόντιες σήραγγες ήταν σκαμμένες με το χέρι και αρκετά μεγάλες για να χωράνε αυτόν που τις έσκαβε. Με έκταση αρκετών χιλιομέτρων, η κύρια οριζόντια σήραγγα του qanat είχε ελαφρώς καθοδική κλίση από τα προσχωσιγενή εδάφη σε μια έξοδο νερού κοντά σε κατοικημένη περιοχή (χωριό). Από εκεί η διανομή του νερού γινόταν με κανάλια για την άρδευση των χωραφιών. Η εξάπλωση του Ισλάμ σήμαινε και την εξάπλωση αυτής της τεχνολογίας κατά τη διάρκεια των πρώτων αραβικών επιδρομών (6ος και 7ος αιώνας μ.Χ.) σε περιοχές όπως η Κύπρος, η Βόρειος Αφρική, η Ισπανία και τα Κανάρια νησιά. (English 1998, σ. 190)

Με τις αραβικές επιδρομές διαδόθηκε, λοιπόν, στην Κύπρο το σύστημα των λαγουμιών και των υπόγειων υδραγωγείων και με αυτόν τον τρόπο υδροδοτούνταν οι πόλεις. Ο Jeffery αναφέρει ότι τον 15ο αιώνα ένα σημαντικό υδραγωγείο μετέφερε νερό από την περιοχή της Αγίας Παρασκευής (που σήμερα βρίσκεται πολύ κοντά στην Α΄ Τεχνική Σχολή Λευκωσίας) προς τα βασιλικά βαφεία. Η πηγή συχνά αναφέρεται ως «ductilia» ή «Douzil» (Jeffery 1918, σ. 201). Την οθωμανική περίοδο η χρήση των λαγουμιών και των υδραγωγείων συνεχίζεται και επεκτείνεται. Η χρήση τους συνεχίζεται και κατά τη βρετανική περίοδο με την εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών στην άντληση, καθώς και στη μεταφορά και διατήρηση του νερού, όπως βαθιές γεωτρήσεις, διασωληνώσεις, ταμιευτήρες νερού και τεχνητές λίμνες.

Ο Bevan γράφει ότι παρατηρούνται παραμελημένα ενετικά πηγάδια και δεξαμενές, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι αξιοποιούνταν μεγαλύτερες ποσότητες υπόγειων νερών. Επισημαίνει ότι στις οροσειρές υπάρχουν άφθονα υπόγεια νερά που μεταφέρονται για αγροτικούς σκοπούς στην επιφάνεια μέσω υπόγειων αγωγών ή με χρήση πηγαδιών (λαγουμιών) (Bevan 1919, σ. 9). Η διαχείριση του νερού και κατ' επέκταση η αξιοποίηση των νερών των ποταμών ήταν προτεραιότητα για τη βρετανική κυβέρνηση από τα τέλη του 19ου αιώνα. Το 1896 ξεκίνησε η λειτουργία του Τμήματος Αναπτύξεως Υδάτων ως παράρτημα του Τμήματος Δημοσίων Έργων με αντικείμενο τα θέματα άρδευσης και πόσιμου νερού. Το 1939 έγινε ξεχωριστό κυβερνητικό τμήμα και από τότε υπάγεται στο Υπουργείο Γεωργίας, Αγροτικής Ανάπτυξης και Περιβάλλοντος Κύπρου.

Στη διάρκεια της αποικιοκρατίας εκπονούνται επίσημες μελέτες για τις πηγές, τις ανάγκες για γεωτρήσεις και τις διαδικασίες άρδευσης, από μηχανικούς και γεωλόγους με ειδικευση στο αντικείμενο, που προέρχονταν από άλλα μέρη της αυτοκρατορίας, όπως ο μηχανικός R. Russell, ο μηχανικός άρδευσης από την Ινδία J. H. Medlicott, ο συνταγματάρχης Elis και ο γεωλόγος Clement Reid. Όμως, παρότι έγιναν μελέτες, σπάνια υλοποιήθηκαν. Ο Raeburn επισημαίνει ότι η Κύπρος δεν είναι νέα αποικία στην οποία το νερό είναι ελεύθερο χωρίς προϋπάρχοντα δικαιώματα:

Δέν εἶναι νέα ἀποικία ὅπου τὸ ὕδωρ εἶναι ἄφθονον, χωρὶς προϋπάρχοντα δικαιώματα, ἀλλὰ χώρα ἀρχαιοτάτη ὅπου ὑπάρχουν δικαιώματα ἀπὸ ἀμνημονεύτων χρόνων ἐπὶ ὅλων σχεδὸν τῶν ἀξίων λόγου ὑδάτων ἐπιφανείας καὶ ὅπου μέγα μέρος τοῦ ὑπογείου ὕδατος τοῦ εὕρισκομένου εἰς μέτρια βάθη χρησιμοποιεῖται ἤδη ἀντλούμενον ἐκ φρεάτων. (Raeburn 1945, σ. 5)

Εἶναι ενδεικτικό ότι στις κατηγορίες χρήσης γης στην οθωμανική περιουσιολογική απογραφή του 1832/33, αναφέρονται πάρα πολλοί τρόποι αξιοποίησης των υδάτων.⁸

Στον χάρτη του Kitchener σημειώνονται δύο σειρές διαδοχικών πηγαδιών (λαγούμια). Η πρώτη κινείται παράλληλα με τον ποταμό Πεδιαίο, αρχίζει από την περιοχή του Τσιφλικιού της Λακατάμιας (Κιόρογλου) και του Μοναστηριού του Αρχαγγέλου, περνά ξυστά από την Έγκωμη (μέσα από τα εδάφη της Μονής Κύκκου) και καταλήγει πέρα από την Πύλη Πάφου, στον προμαχώνα Ζεχρά-Ρόκκας. Η δεύτερη σειρά ξεκινά από την οδό Ελαιώνων, λίγο πιο πάνω από το σημείο όπου βρίσκεται το σχολείο Κύκκος Β', και οδηγεί στο σημείο που ήταν τότε το Υδραγωγείο Arab Ahmet που διοχέτευε νερό στην εντός των ενετικών τειχών πόλη.

---

8. Βακούφι (αφιέρωμα) με τρεχούμενο νερό, ιδιωτική πηγή τρεχούμενου νερού, βακουφική πηγή τρεχούμενου νερού, πηγή τρεχούμενου νερού αφιερωμένη στις ιερές πόλεις, μικρή πηγή τρεχούμενου νερού, παλιά πηγή, μικρή και παλιά πηγή, πηγή τρεχούμενου νερού, πηγή τρεχούμενου νερού με δεξαμενή, άλλη πηγή τρεχούμενου νερού, ανεξάρτητη πηγή τρεχούμενου νερού, περιφραγμένο αγροτεμάχιο με αλακάτι (μαγναοπήγαδο), παλιό αλακάτι (μαγναοπήγαδο) με τρεχούμενο νερό, μερίδιο νερού, υδροτροχός για τρεχούμενο νερό, τρεχούμενο νερό, οικόπεδο με τρεχούμενο νερό, κήπος με υδροτροχό, άγονος κήπος με πηγάδι, αυλή με αλακάτι (μαγναοπήγαδο), χωράφι με αλακάτι (μαγναοπήγαδο), ιδιωτικό αγροτεμάχιο με αλακάτι (μαγναοπήγαδο), κήπος αρδευόμενος τον χειμώνα με δεξαμενή, ιδιωτικό χωράφι με άφθονο νερό, αγροτεμάχιο με αλακάτι (μαγναοπήγαδο), αγροτεμάχιο κήπου με πηγάδι, κήπος με πηγάδι, αγροτεμάχιο για κήπο με τρεχούμενο νερό, καλλιεργήσιμος κήπος με αλακάτι (μαγναοπήγαδο), καλλιεργήσιμος κήπος με δεξαμενή, κ.ο.κ. (Οθωμανική περιουσιολογική απογραφή Κύπρου 1832/33, 2021)

2.3. Τα υδραγωγεία

Το υδραγωγείο είναι τεχνικό έργο για μεταφορά νερού προς οικισμούς που δεν έχουν πηγές κοντά τους. Στις περιόδους της φραγκικής και οθωμανικής κυριαρχίας, καθώς και της βρετανικής αποικιοκρατίας, το νερό μεταφερόταν μέσω υδραγωγείων από πηγές σε δεξαμενές, για να εξυπηρετούνται οι κατοικημένες περιοχές (Βαγίσκαη 2009, σ. 546). Το 1945 ο Raeburn μας πληροφορεί ότι κατά την οθωμανική περίοδο έγιναν βελτιώσεις στη διαχείριση και διανομή του νερού με την κατασκευή και συντήρηση υδραγωγείων και άλλων συστημάτων μεταφοράς του. Δύο υδραγωγεία, το Arab Ahmet και το Silahtar, που κατασκευάστηκαν από δύο πασάδες που τους έδωσαν και το όνομά τους, προμήθευαν τη Λευκωσία με νερό μέχρι το 1935. Η σειρά φρεατίων Arab Ahmet είχε κατεύθυνση από τα νότια προς τα δυτικά, παράλληλα με τον Πεδιαίο ποταμό, και μήκος περίπου 2,5 μίλια (4,02 χλμ.). Το Silahtar, που τώρα πια δεν χρησιμοποιείται, εκτεινόταν παράλληλα με το Arab Ahmet για περίπου 1 μίλι (1,6 χλμ.). Λόγω της ιδιαίτερης ανομβρίας γύρω στο 1920, τοποθετήθηκαν κοντά στην έξοδο του νερού του Arab Ahmet δύο αντλίες για να ενισχυθεί η παροχή. (Raeburn 1945, σ. 45)

Στον χάρτη του Kitchener, το υδραγωγείο που σημειώνεται πολύ κοντά στη Μονή Αρχαγγέλου (Εικ. 20α και 20β) οδηγεί σε μια αλυσίδα πηγαδιών που συνεχίζεται μέχρι και την εντός των τειχών πόλη υδροδοτώντας το Silahtar, το οποίο εφοδίαζε τον τότε αστικό χώρο της πόλης με νερό. Στην οθωμανική περιουσιολογική απογραφή του 1832/33 η Μονή Αρχαγγέλου έχει πολύ μεγάλη περιουσία με συνολική αξία 13.260 γρόσια. (Οθωμανική περιουσιολογική απογραφή Κύπρου 1832/33, 2021)

Εικ. 20α. Η περιοχή της Μονής Αρχαγγέλου, όπου διακρίνεται το υδραγωγείο. Χάρτης Kitchener (2021): Υδρογραφικό δίκτυο (Υδραγωγείο). © Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο και Κοινωνικός Φιλάνθρωπος Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου

Εικ. 20β. Το υδραγωγείο Αρχαγγέλου σήμερα, κοντά στην κοίτη του Πεδιαίου. © Ευανθία (Εύη) Τσελίκα

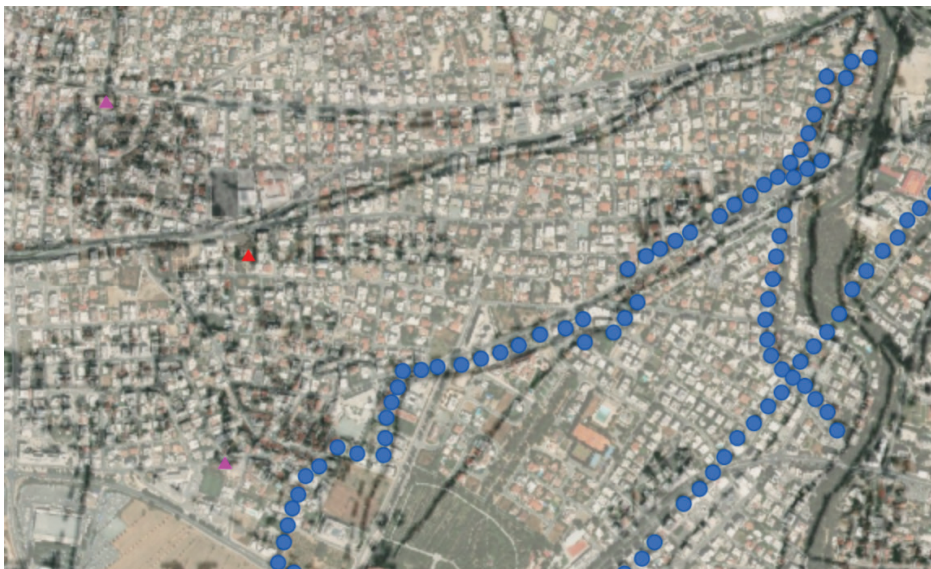

Εικ. 21. Χάρτης Kitchener (2021): Λεπτομερής χάρτης Λευκωσίας, με διακριτά τα πηγάδια και τα υδραγωγεία.
© Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο και Κοινωνιολογικό Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου

Ο κυβερνήτης-μπεϊλέρμπεης Arab Ahmet Paşa χρηματοδότησε το φερόνυμο υδραγωγείο για να υδροδοτηθεί η Λευκωσία στα τέλη του 16ου αιώνα (Εικ. 21). Η πηγή που τροφοδοτούσε αυτά που σημειώνει ο Kitchener ως υδραγωγεία Arab Ahmet και Ömerie (*sic*: Ömeriye) οριοθετείται τέσσερα χιλιόμετρα νότια της Λευκωσίας και ένα περίπου χιλιόμετρο νοτιοδυτικά του Στροβόλου. Σύμφωνα με μελέτη που συντάχθηκε κατά την περίοδο της βρετανικής αποικιοκρατίας, το υδρολογικό σύστημα του Arab Ahmet, που συμπεριλάμβανε και υδραγωγεία, βασιζόταν σε μια σειρά από 248 πηγάδια, 64 από τα οποία ανήκαν στο Βακούφιο του τεμένους της Αγίας Σοφίας. Το νερό έφτανε στην πόλη μέσω μιας αλυσίδας πηγαδιών (λαγουμιών). Στο σημείο που βρισκόταν ο Ανεμόμυλος, βλέπουμε να δημιουργούνται δύο κλάδοι. Το ένα παρακλάδι του υδραυλικού συστήματος ονομάζεται υδραγωγείο Arab Ahmet και έμπαινε στην πόλη από τον προμαχώνα Τρίπολη που είναι κοντά στην Πύλη Πάφου (Εικ. 21) (Bağışkan 2009, σσ. 546-547). Ο άλλος κλάδος είναι το υδραγωγείο Ömeriye που περικυκλώνει τα ενετικά τείχη με ανατολική πορεία και εισέρχεται στην πόλη σε σημείο ανάμεσα στην Πύλη Πάφου και στην Πύλη Λεμεσού (Εικ. 21).

Εικ. 22. Εκκλησία (κόκκινο τρίγωνο), ξωκλήσια (φούξια τρίγωνο) και σειρά πηγαδιών (τα λαγούμια, με μπλε κουκκίδες). Χάρτης Kitchener (2021) με επιλογή σημείων ενδιαφέροντος. © Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο και Κοινωνικό Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου

Εικ. 23. Σύνθετη απεικόνιση της περιοχής της εικόνας 22. Χάρτης Kitchener (2021): Ιστορικό υπόβαθρο (με επιλογή σημείων ενδιαφέροντος) σε συνδυασμό με σύγχρονο υπόβαθρο (ESRI World Imagery). © Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο και Κοινωνικό Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου

Οι εικόνες 22 και 23 προσφέρουν ένα παράδειγμα μέσα από την εφαρμογή για τον χάρτη της Κύπρου. Στην εικόνα 22 είναι ενεργοποιημένο το επίπεδο χάρτη Kitchener Κύπρου και στην εικόνα 23 το επίπεδο χάρτη Kitchener Κύπρου σε συνδυασμό με επίπεδο σύγχρονου χάρτη (ESRI World Imagery). Αν συγκρίνουμε τις δύο εικόνες, θα προσέξουμε ότι η οδός Γλάδστωνος ήταν το μέρος από το οποίο περνούσε το παλιό υδραγωγείο Arab Ahmet και παράλληλα προς αυτό υπάρχει μια σειρά από συνεχόμενα πηγάδια (λαγούμια).

Στο σημείο που αποτυπώνεται στον χάρτη μια πηγή, ένα πηγάδι και μια καφετέρια, θα πρέπει να βρισκόταν η πηγή από όπου προερχόταν το νερό Χρυσάφινη. Η πηγή αυτή ήταν δίπλα στην καφετέρια και τον ανεμόμυλο που έδωσε το όνομα στην περιοχή (Εικ. 24, 25, 27).

Εικ. 24. Το διάσημο καφέ «Ανεμόμυλος», δίπλα στην πηγή του νερού Χρυσάφινη. Φωτογραφία του Haigaz Mangolian,⁹ καρτ ποστάλ με αριθμό έκδοσης 432775, 1930. © Συλλογή Σταύρου Γ. Λαζαρίδη

Εικ. 25. Η γνωστή πηγή νερού Χρυσάφινη στη Λευκωσία. Στη μέση διακρίνεται η βάση του ανεμόμυλου, ενώ εκατέρωθεν διακρίνονται άμαξες φορτωμένες με κούζες νερού προς πώληση στη Λευκωσία. Φωτογραφία άγνωστου φωτογράφου, καρτ ποστάλ χωρίς αριθμό έκδοσης, 1920-1925 (Λαζαρίδης 1987). © Συλλογή Σταύρου Γ. Λαζαρίδη

9. Αρμένιος φωτογράφος της Λευκωσίας (1907-1970), γεννημένος στα Άδανα της Τουρκίας. Η οικογένειά του εγκαταστάθηκε στην Κύπρο το 1909. (Λαζαρίδης 1987)

Ο αρχιδούκας της Αυστρίας Ludwig Salvator γράφει στο βιβλίο του *Levkosia Die Hauptstadt von Cypern*, που εκδόθηκε το 1873:

Στις 26 Οκτωβρίου του 1859 υπέφερε και η Λευκωσία από μια υπερχειλίση του Πεδιαίου, ενός μικρού ποταμού που μπαίνει στην πόλη κάτω από την Πύλη Πάφου και τη διατρέχει μέχρι την Πύλη Αμμοχώστου. Από τότε, η Πύλη Πάφου κλείνει όταν τα νερά φουσκώσουν. Αυτός ο μικρός ποταμός έχει σχεδόν ξεραθεί, για την ακρίβεια είναι ρυάκι παρά ποταμός. Πέρα από τον χειμάρρο αυτό η πόλη προμηθεύεται φρέσκο νερό από δύο υδραγωγεία, ένα εκ των οποίων, το λεγόμενο Arab Ahmet Su, φτάνει στη Λευκωσία από την Πύλη Πάφου και έχει το καλύτερο νερό. Το άλλο [Silahdar] ακολουθεί τα τείχη της πόλης μέχρι την Πύλη Κερύνειας και πέρα από την Πύλη Αμμοχώστου, και τα δύο μαζί διανέμουν νερό σε κάθε μεριά της πόλης. (Salvator 1983, σ. 11)

Και συνεχίζει:

Τα δύο υδραγωγεία του Arab Ahmet Su μπαίνουν στην πόλη κοντά στην Πύλη Πάφου. Μπροστά από την πύλη υπάρχει αγορά ξυλείας και λίγο πιο κάτω είναι το Tahahane όπου φτιάχνονται πήλινες κανάτες στη σκιά μιας αρχαίας ελιάς και άλλων δέντρων. (Salvator 1983, σ. 16)

Βλέπουμε το υδραγωγείο Arab Ahmet στην εικόνα 26 και στην εικόνα 27 έναν πωλητή νερού της πηγής Χρυσάφινη στη Λευκωσία (δίπλα στον Ανεμόμυλο) που θα τροφοδοτείτο από το νερό του συγκεκριμένου υδραγωγείου.

Εικ. 26. Υδραγωγείο Arab Ahmet. Φωτογραφία του Vahan Avedissian, άγνωστης χρονολογίας (Λαζαρίδης 2005). © Συλλογή Σταύρου Γ. Λαζαρίδη

Εικ. 27. Πωλητής νερού της πηγής Χρυσάφινη στη Λευκωσία, τέλη δεκαετίας 1940-αρχές δεκαετίας 1950. Φωτογραφία του Λευκωσιότη φωτογράφου Η. Χ. Παντελίδη, καρτ ποστάλ χωρίς αριθμό έκδοσης (Λαζαρίδης 1987). © Συλλογή Σταύρου Γ. Λαζαρίδη

2.4. Η επέκταση της Λευκωσίας από τους Βρετανούς μετά την οθωμανική περίοδο

Μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα περίπτωση στην οποία μπορούμε να εστιάσουμε είναι τα τσιφλίκια που παρατηρούνται στο πλαίσιο του οθωμανικού κοινωνικού και οικονομικού συστήματος, για τα οποία υπάρχουν πολλές πληροφορίες στη διαδικτυακή εφαρμογή «Η οθωμανική περιουσιολογική απογραφή της Κύπρου (1832/33)» (<https://cyprus1833.hua.gr/el/>). Το σύστημα των τσιφλικιών, που θεωρείται εξέλιξη των τιμαρίων (ιδιωτικά αγροκτήματα) και έχει ρίζες στο φεουδαρχικό σύστημα, διαμορφώνεται από τον 16ο και διαρκεί μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα και την πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.¹⁰ Το τσιφλίκι είναι μια μεγάλη αγροτική περιοχή ή και ολόκληρο χωριό που ανήκε σε ιδιώτη, στο οποίο δούλευαν οι κολίγοι.¹¹ Σε περιοχές με τσιφλίκια στον χάρτη του Kitchener (<https://kitchener.hua.gr/el/>) μπορούμε επίσης να παρατηρήσουμε τον ποταμό, πηγάδια, δεξαμενές και λαγούμια για τη μεταφορά νερού. Αρκετά λαγούμια (διαδοχικά πηγάδια) δημιουργήθηκαν στα τιμάρια που μετατρέπονται σε τσιφλίκια.

Ο τσιφλικάς ήταν ο ιδιοκτήτης αγροτικής περιφέρειας στην οθωμανική περίοδο, ένας γαιοκτήμονας που είχε δικαίωμα κυριότητας της γης και διαχείρισής της (Καμπανέλλας, Όμορφος, Ιωάννου και Φραγκέσκου 2003). Στην παραποτάμια περιοχή που εξετάζουμε σε αυτό το κεφάλαιο (παραποτάμια εδάφη του Πεδιαίου θεωρούνται όλοι οι δήμοι που οριοθετούνται σήμερα ως πόλη της Λευκωσίας), εντοπίζουμε διάφορα τσιφλίκια με τη βοήθεια του χάρτη του Kitchener, όπως για παράδειγμα:

- το τσιφλίκι της Λακατάμιας, του Κιόρογλου·
- το τσιφλίκι Κομπάτ, εκεί όπου βρίσκεται η Αγγλική Σχολή·
- το τσιφλίκι του Κολοκάση, στη σημερινή Μακεδονίτισσα/Άγιο Δομέτιο·
- το τσιφλίκι Μεσκινέρ, κοντά στην Αγία Παρασκευή, δίπλα στο οποίο υπάρχει ένδειξη για τη Φάρμα των Λεπρών, στον σημερινό Λυκαβηττό·
- το τσιφλίκι Αθαλάσσας.

Παρότι οι εκτάσεις της Μονής Κύκκου λειτουργούσαν με παρόμοιο τρόπο, δεν θεωρούνταν τσιφλίκια αλλά καλλιεργήσιμη γη που ανήκε σε εκκλησιαστικό ίδρυμα.

Η σταδιακή πτώση του οθωμανικού αγροτικού οικονομικού συστήματος, μετά το απόγειό του γύρω στο 1500, διαμορφώνει καινούργιες μορφές εμπορίου και γαιοκτησίας. Από τον 16ο μέχρι τον 18ο αιώνα γαιοκτήμονες στις μακρινές επαρχίες της αυτοκρατορίας αποκτούν αρκετή δύναμη και αψηφούν την Πύλη (την κεντρική κυβέρνηση της αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη). Οι μεταρρυθμίσεις στους νόμους που αφορούν τη μεγάλη γαιοκτησία παρατηρούνται και στις φορολογικές πηγές που παρουσιάζει η διαδικτυακή εφαρμογή «Η οθωμανική περιουσιολογική απογραφή της Κύπρου (1832/33)», όπου μπορούμε να δούμε την αναδιαρρύθμιση που γίνεται την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στην Κύπρο. Στην Ευρώπη, η βιομηχανική επανάσταση διαμορφώνει τη νεωτερικότητα η οποία συνδέεται,

10. Η κατηγοριοποίηση των γαιών της οθωμανικής περιόδου ήταν: δημόσιες (miri), αφιερωμένες (vakf) και πλήρους κυριότητας (mulk), κοινόχρηστες (metruke), έρημες (menat). «Στο σύνολο των δημοσίων γαιών περιλαμβάνονταν κανονικά όλες οι γαίες της αυτοκρατορίας, αγροί, βοσκοτόπια, δάση, οι οποίες σύμφωνα και με τον Ιερό Νόμο (Seriat) ανήκαν στον εκπρόσωπο του Θεού στη γη, το Σουλτάνο». (Μιχαήλ 2005, σ. 29)

11. Ονομασία δουλοπάροικου στον Μεσαίωνα.

εκτός των άλλων, με τη διαμόρφωση της έννοιας του έθνους που καλλιεργείται από τους γαιοκτήμονες, τους προύχοντες ενός τόπου που προσβλέπει στη Δύση (Lampe και Jackson 1982). Όσον αφορά την Κύπρο, αν και η νεωτερικότητα θεωρείται ότι ξεκινά με την υπαγωγή του νησιού στον έλεγχο της Βρετανικής Αυτοκρατορίας το 1878, τα ιστορικά τεκμήρια δείχνουν ότι οι απαρχές της εντοπίζονται ήδη στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα. Οι δύο εικόνες που ακολουθούν δείχνουν τον Πεδιαίο στις αρχές του 20ού αιώνα στη νέα Λευκωσία των Βρετανών, εκτός των ενετικών τειχών.

Εικ. 28. Άποψη του Πεδιαίου από τη Λευκωσία, εκτός των τειχών της παλιάς πόλης. Φωτογραφία του Haigaz Mangolian, καρτ ποστάλ χωρίς αριθμό έκδοσης, 1930 (Λαζαρίδης 1987). © Συλλογή Σταύρου Γ. Λαζαρίδη

Εικ. 29. Άποψη του Πεδιαίου από τη Λευκωσία, εκτός των τειχών της παλιάς πόλης. Φωτογραφία των Vahan και Aradashes Avedissian, άγνωστης χρονολογίας. © Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζίης Κύπρου

Ο Πεδιαίος αποτελούσε καθοριστικό στοιχείο για την επέκταση των Βρετανών αποικιοκρατών εκτός της παλιάς πόλης, σε περιοχές που εφάπτονταν του ποταμού. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να ενσωματωθούν στην πόλη δύο χωριστά χωριά, ο Άγιος Δομέτιος και οι Άγιοι Ομολογητές, τα οποία δεν ανήκαν στη Λευκωσία το 1832/33. (Οθωμανική περιουσιολογική απογραφή Κύπρου 1832/33, 2021)

Αξίζει να σημειωθεί ότι και το σπίτι του κυβερνήτη κτίστηκε σε έναν λόφο ανάμεσα στα χωριά του Στροβόλου και των Αγίων Ομολογητών με θέα στον Πεδιαίο. Ήταν μια ξύλινη κατασκευή, όπως γράφει ο Baker, με αξιοθαύμαστη θέα από όλες τις πλευρές. Ο ποταμός Πεδιαίος (ο μεγαλύτερος στην Κύπρο), όταν είχε νερό έρρεε σχεδόν 270 μοίρες γύρω από τους πρόποδες του λόφου. Η ξερή βοτσαλωτή κοίτη του είχε πλάτος 120 γιάρδες περίπου και, παρότι τη συγκεκριμένη στιγμή δεν είχε νερό, η ποσότητα που υπήρχε λίγα μίλια πιο πάνω ήταν αρκετή για την άρδευση ενός τμήματος της εξαιρετικής πεδιάδας που απλωνόταν σε κάθε πλευρά του. (Baker 1879, σ. 59)

Εικ. 30. Γέφυρα που κατασκευάστηκε από τους Βρετανούς αποικιοκράτες· βρίσκεται κοντά στον δημοτικό κήπο Λευκωσίας και τη Βουλή. Φωτογραφία του Haigaz Mangolian, καρτ ποστάλ με αριθμό έκδοσης 374846, 1930 (Λαζαρίδης 1987). © Συλλογή Σταύρου Γ. Λαζαρίδη

Δεν μπορούμε να εξακριβώσουμε αν η εκκλησία του Τιμίου Προδρόμου, που βρίσκεται σήμερα πολύ κοντά στη γέφυρα που βλέπουμε στην εικόνα 30, ταυτίζεται με αυτό που περιγράφει ο Jeffery ως μικρό σύγχρονο εκκλησάκι στην απέναντι όχθη του ποταμού που ανήκει στο χωριό των Αγίων Ομολογητών. Σύμφωνα με τον Jeffery, το εκκλησάκι είναι κτισμένο πάνω σε αρχαία κρύπτη ή παλαιότερη εκκλησία, που οι αψίδες και άλλα ίχνη της διακρίνονται στην επιφάνεια του εδάφους. Παλιές ταφόπετρες με ανάγλυφες μορφές χρησιμοποιήθηκαν για να καλύψουν το υδραγωγείο που βρίσκεται παραδίπλα, και οι οποίες κατά πάσα πιθανότητα προέρχονταν από τα ερείπια της εκκλησίας εκείνης. (Jeffery 1918, σσ. 294-295)

2.5. Zooming in: Στρόβιλος, Στρόβολος, Στρόβυλος

Ο Στρόβολος κατά τον Jeffery ήταν ένα γραφικό χωριό στις όχθες του Πεδιαίου ποταμού, πνιγμένο στα δέντρα, σημαντικό σε έκταση και παλαιό, μιας και εδώ βρισκόταν το αγαπημένο κάστρο του βασιλιά Ερρίκου Β΄, όπου πέθανε το 1324 (Jeffery 1918, σ. 297). Ο Στρόβολος ανέκαθεν φημιζόταν για τα χωράφια και τις πηγές του.

Ο Σάββας Καρσεράς αφηγείται στο βιβλίο του *Στρόβιλος - Στρόβολος - Στρόβυλος*:

Ο Στρόβολος βρίσκεται μέσα σε μια εύφορη κοιλάδα μεταξύ των λόφων Κούρτους ανατολικά και Μακεδονίτισσας δυτικά. Διασχίζεται από τον Πεδιαίο ποταμό. Η κοιλάδα τον χειμώνα επειδή ποτίζεται από δύο αυκολιές (αυλάκια) του Πεδιαίου ποταμού γίνεται πιο εύφορη. Τα τρεχάτα νερά του Στρόβολου έρχονταν μέσα από μια αλυσίδα λάκκων που συνδέονταν μεταξύ τους με υπόγειες σήραγγες λαγούμια και εξέβαλλαν στο λεγόμενο πορτολάγουμο (υπόγειες σήραγγες που ενώνουν λάκκους νερού) απ' εκεί το νερό έτρεχε επιφανειακά και γέμιζε τις δεξαμενές για να αρδεύσουν τα χωράφια και τα περιβόλια. Τα τρεχάτα νερά ήταν ιδιοκτησίες τσιφλικιών και οικογενειών. Το ένα από τα τρεχάτα νερά που ονομαζόταν νερό του Δεσπότη ανήκε στο τσιφλίκι και γέμιζε τη δεξαμενή του τσιφλικιού για να αρδεύονται τα περιβόλια του τσιφλικιού και επειδή το έφερε ο Αρχιεπίσκοπος Κυπριανός γι' αυτό ονομάστηκε νερό του Δεσπότη.

Τρεχάτο νερό ήταν και το νερό της οικογένειας των Χατζηγιάννηδων και διοχετευόταν μέσα στη δεξαμενή των Χατζηγιάννηδων που βρίσκεται στην οδό Μακεδονίτισσης λίγο πιο πάνω από τη Στέγη Αγία Μαρίνα. Σήμερα είναι χωρίς νερό γιατί τα λαγούμια είχαν εγκαταλειφθεί

και έμειναν ασυντήρητα. Το ίδιο συμβαίνει και με τους άλλους λάκκους (λαγούμια). Ένα άλλο τρεχάτο νερό μέσα από λαγούμια ήταν το λεγόμενο νερό «Αράπ Αχμέτ» που εξέβαλλε αρχικά στην Ανατολική πλευρά του γεφυριού της Λευκωσίας (Nicosia Bridge) και αργότερα στο τέλος της οδού Προδρόμου κοντά στην κοίτη του Πεδιαίου ποταμού δίπλα από το περιβόλι του Γιαννουδιού.

Άλλο αξιόλογο τρεχάτο νερό (μέσα από λαγούμια) ήταν το νερό της Μονής του Κύκκου που κινούσε τη μεγάλη αλακάτα του αλευρόμυλου της Μονής του Κύκκου και βρισκόταν εκεί που είναι σήμερα η πσιόνα Ελιζέ και η Τεχνική Σχολή Μακαρίου.¹² Εκεί οι Στροβιλιώτες και οι κάτοικοι των γύρων περιοχών άλεθαν το σιτάρι και τα άλλα δημητριακά. Το νερό αφού έδινε την κίνηση στην αλακάτα έπεφτε μέσα στο αυλάκι και κατέληγε μέσα στη δεξαμενή που βρισκόταν βόρεια της Ιερατικής Σχολής. Το τρεχάτο νερό της Μονής Κύκκου διοχετευόταν σε μια μεγάλη περιοχή του Στροβόλου πριν ακόμη εγκατασταθεί νερό στα σπίτια από το Συμβούλιο Υδατοπρομήθειας. Ένα άλλο νερό που περνούσε μέσα από τον Στρόβολο μέσα από λαγούμια πάνω στον λόφο της Ακρόπολης είναι το λεγόμενο νερό του νεκροταφείου. (Καρσεράς 2002, σσ. 164-165 — διατηρείται η ορθογραφία και η στίξη του πρωτοτύπου)

Εικ. 31. Σύμφωνα με την προφορική παράδοση, την ξεχασμένη σήμερα δεξαμενή (γνωστή ως «τα νερά του Δεσπότη») κατασκεύασε ο αρχιεπίσκοπος Κυπριανός. © 2020, Ευανθία (Εύη) Τσελίκα

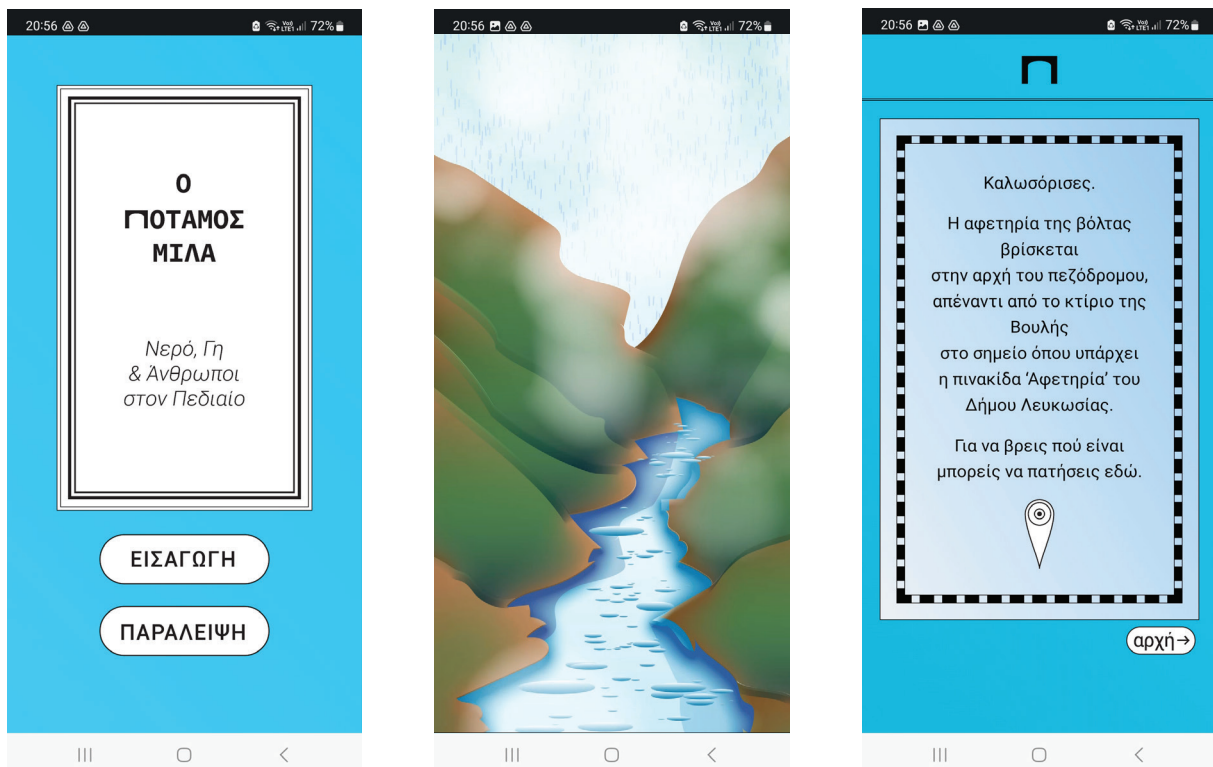
Εικ. 32. Η δεξαμενή φαίνεται πως βρισκόταν στην περιοχή που εμφανίζεται με απαλό πράσινο χρώμα στη διαδικτυακή εφαρμογή. Χάρτης Kitchener (2021): χαρτογραφικό επίπεδο «Κάλυψη γης», με επιλογή: Υψηλή πιθανότητα καλλιέργειας (δενδρώδους ή άλλου είδους). © Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο και Κοινωνοφελές Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου

12. Η σημερινή Τεχνική και Επαγγελματική Σχολή Εκπαίδευσης και Κατάρτισης Μακάριος Γ' Λευκωσίας, στον Αρχάγγελο (<https://tech-makarios-lef.schools.ac.cy/index.php/el/>)

Η δεξαμενή φαίνεται πως σχετιζόταν (είτε θα ήταν μέσα είτε κοντά) με το τσιφλίκι των κληρονόμων του Χατζή Ιμπραχίμ Αγά, του σώματος των αρχιφυλάκων της Υψηλής Πύλης. Το συγκεκριμένο τσιφλίκι καταγράφεται στην οθωμανική περιουσιολογική απογραφή του 1832/33 να περιλαμβάνει τα εξής: ένα χωράφι 450 ντονούμ που αξίζει 2.250 γρόσια, έναν κήπο με μουριές 5 ντονούμ που αξίζει 500 γρόσια, 1 σπίτι σε τσιφλίκι με 20 δωμάτια αξίας 4.000 γροσίων, τρία παλιά αλακάτια με τρεχούμενο νερό αξίας 6.000 γροσίων, 100 ελιές αξίας 1.000 γροσίων και 200 αιγοπρόβατα αξίας 1.600 γροσίων. (Οθωμανική περιουσιολογική απογραφή Κύπρου 1832/33, 2021)

2.6. Φύλλο εργασίας κεφαλαίου 2

1. Κάνουμε έναν περίπατο στο Γραμμικό Πάρκο, κατά μήκος του Πεδιαίου ποταμού, με συντροφιά την ψηφιακή εφαρμογή του Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου και του Κοινωφελούς Ιδρύματος Σύλβιας Ιωάννου *Ο Ποταμός Μιλά: Νερό, Γη και Άνθρωποι στον Πεδιαίο* (<https://ecoland.hua.gr/el/outcomes/mobile>).

Εικ. 33. Στιγμιότυπα από την ψηφιακή εφαρμογή για έξυπνες κινητές συσκευές *Ο Ποταμός Μιλά: Νερό, Γη και Άνθρωποι στον Πεδιαίο*. © Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο και Κοινωφελές Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου

Το Γραμμικό Πάρκο ξεκινά από το κέντρο της Λευκωσίας και προχωρεί παράλληλα με την κοίτη του Πεδιαίου. Η ψηφιακή εφαρμογή προτείνει μια βιωματική εμπειρία-βόλτα, κατά τη διάρκεια της οποίας οι χρήστες μαθαίνουν για την πολιτισμική ιστορία, τη χλωρίδα, την πανίδα και τη γεωλογία του ποταμού. Παράλληλα, μέσα από ιστορικούς χάρτες, καρτ ποστάλ και παλιές φωτογραφίες, αποκτούν ευρύτερη αντίληψη του ποταμού στο πέρασμα του χρόνου.

2. Αφού τελειώσουμε τον περίπατο έχοντας χρησιμοποιήσει την ψηφιακή εφαρμογή, κάνουμε μια άσκηση πεδίου. Έχοντας ως σημείο αναφοράς το βιβλίο του Νέαρχου Κληρίδη, ξακουστού Κύπριου λαογράφου του 20ού αιώνα, διαβάζουμε το απόσπασμα που ακολουθεί. Στη συνέχεια εντοπίζουμε πού βρίσκονται σήμερα οι τοποθεσίες στις οποίες αναφέρεται το απόσπασμα, επιλέγουμε μία από τις δύο και εξετάζουμε την υδρολογία, τη γεωλογία, τη χλωρίδα, την τοπιογραφία και την πολεοδομική ανάπτυξη. Για την ενσωμάτωση των ευρημάτων στο καλλιτεχνικό βιβλίο, πειραματιζόμαστε με σχέδιο, ζωγραφική τοπίου, φωτογραφία, βίντεο ή/και με τέχνη της γης (land art).

Νέαρχος Κληρίδης, *Ιστορία τής Λευκωσίας*, 1959

Όμως οί κάτοικοι από τὰ πρῶτα χριστιανικά χρόνια ἄρχισαν ν' ἀνησυχοῦν ἀπό τῖς συχνές πλήμμυρες τοῦ ποταμοῦ. Τήν ἐποχὴν ἐκείνην τὰ πυκνά δάση τῶν βουνῶν καὶ τῶν κοιλάδων ἄρχισαν ν' ἀποψιλοῦνται, γιατί κοπάδια ὀλόκληρα κατοίκων τῶν παραλίων τῆς Κύπρου ἄρχισαν νὰ ζητοῦν καταφύγιο στό ἐσωτερικό τῆς νήσου, ἐξ αἰτίας τῶν συχνῶν ἐπιδρομῶν τῶν πειρατῶν, οἱ ὅποιοι πλημμύριζαν τότε τὴ Μεσόγειο. Ἡ ἀποψίλωση τῶν δασῶν ἐξ αἰτίας τοῦ ἀποικισμού στό ἐσωτερικό εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τῖς συχνές πλήμμυρες κι' οἱ κάτοικοι τῆς Λευκωσίας τότε δοκίμασαν νὰ ἀνοίξουν καὶ δεύτερο δρόμο γιὰ τὸν Πιδιά. Χάραξαν καὶ βάθυναν χαντάκι μὲ διεύθυνση κατὰ τὸν βορρᾶ, ὥστε σὲ περίπτωση πλημμύρας τοῦ ποταμοῦ, μιὰ μεγάλη ποσότητα νεροῦ νὰ παίρνη τὴν καινούρια κατεύθυνση πρὸς βορρᾶν καὶ νὰ μὴ προξενῆ καταστροφὴς μέσα στὴν πόλη. Παλιὰ παράδοση ἀναφέρει πῶς ἡ μικρὴ καμπὴ τοῦ ποταμοῦ κοντὰ στὸν Ἀνεμόμυλο καὶ τὸ ἀντικρινὸ ἐκκλησάκι τοῦ Προδρόμου ἀπετέλει τὸ ἀρχικὸ χαντάκι ποὺ ἀνοίχτηκε ἀπὸ τότε γιὰ τὴν ἀπορρόφηση τῶν πλεοναζόντων νερῶν. Ἐκεῖ ἀκριβῶς δημιουργήθηκαν δυὸ στόμια τοῦ ποταμοῦ. Τὸ ἀρχικὸ προχωροῦσε κατ' εὐθειαν ἀπὸ ἐκεῖ πρὸς τὴν πόρταν τῆς Πάφου. Ἄλλη παράδοση ἀναφέρει πῶς τὸ καινούριο στόμιο ἀνοίχτηκε στὴν καμπὴ τοῦ ποταμοῦ ποὺ σχηματίζεται κοντὰ στό γεφύρι τοῦ Ἁγίου Δομετίου, δίπλα ἀπὸ τὸ Νοσοκομεῖο. Ὡστόσο ἡ παράδοση προσθέτει πῶς οἱ κάτοικοι ὅταν πρόβλεπαν πλήμμυραν τοῦ ποταμοῦ, ἔφραζαν τὸ στόμιό του πρὸς τὴν πόλη, κι ἔτσι ὁ ποταμὸς δημιούργησε καινούριο δρόμο.

(Κληρίδης 1959, σ. 11 - διατηρεῖται ἡ ὀρθογραφία τοῦ πρωτοτύπου)

3. Zooming in: Δημιουργία σελίδων του εικαστικού βιβλίου για τον Πεδιαίο και την ιστορία του, με χρήση των ψηφιακών εργαλείων του ερευνητικού προγράμματος «Οικονομία, περιβάλλον και τοπίο στον μακρύ ιστορικό χρόνο της Κύπρου: Μια συνδυαστική ανάλυση με την αξιοποίηση ιστορικών δεδομένων και σύγχρονων εφαρμογών Γεωπληροφορικής».

Χρησιμοποιώντας τη διαδικτυακή εφαρμογή του χάρτη Kitchener (2021) (<https://kitchener.hua.gr/el>):

- Βρίσκουμε στον χάρτη μια περιοχή που σχετίζεται με ποτάμια εδάφη του Πεδιαίου.
- Δημιουργούμε ένα στιγμιότυπο οθόνης για το μέρος αυτό, χρησιμοποιώντας τα επίπεδα του χάρτη της Κύπρου ή του λεπτομερή χάρτη της Λευκωσίας, καθώς και το επίπεδο σύγχρονου χάρτη (ESRI World Imagery), όπως, για παράδειγμα, στην εικόνα 23.
- Αναζητούμε παλιές φωτογραφίες για το μέρος που μας ενδιαφέρει ή γενικότερα για την ευρύτερη περιοχή. Το υλικό μπορεί να εντοπιστεί σε ψηφιακές βιβλιοθήκες, ιστοσελίδες με φωτογραφίες εποχής ή και σελίδες ψηφιακών κοινοτήτων συγκεκριμένων περιοχών της Κύπρου στα κοινωνικά δίκτυα. Για παράδειγμα:
  - η διαδικτυακή πύλη «Αψίδα» της Βιβλιοθήκης του Τεχνολογικού Πανεπιστημίου Κύπρου παρέχει πρόσβαση σε χιλιάδες ψηφιακά αντικείμενα (φωτογραφίες, γραμματόσημα, βίντεο, βιβλία) με ελεύθερη πρόσβαση (<https://apsida.cut.ac.cy/items/browse>)
  - τα κοινωνικά δίκτυα, όπως η σελίδα/group στο Facebook «Η Λευκωσία του Χτες» (<https://www.facebook.com/groups/lefkosia/>).

Δημιουργούμε τουλάχιστον 2 σελίδες στο καλλιτεχνικό βιβλίο με εικόνες και πληροφορίες που έχουμε συλλέξει για το μέρος που μας ενδιαφέρει από τη διαδικτυακή εφαρμογή με την οθωμανική περιουσιολογική απογραφή του 1832/33 (<https://cyprus1833.hua.gr/el/>).

Στη συνέχεια παρατίθεται ένα ενδιαφέρον παράδειγμα από μια άλλη περιοχή με πάρκο σε εδάφη παραποτάμων του Πεδιαίου.

Zooming in: Αθαλάσσα

Το πάρκο της Αθαλάσσας είναι εθνικό πάρκο που περιλαμβάνει φράγμα/τεχνητή λίμνη φτιαγμένη το 1962 κοντά στα Φυτώρια και τις γεωργικές και κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις του Τμήματος Δασών. Το φράγμα της Αθαλάσσας βρίσκεται πάνω στο ρέμα Βαθύς που συνδέεται με τον ποταμό Τσερίου (όπως φαίνεται και στον χάρτη του Kitchener), ο οποίος θεωρείται παραπόταμος του Πεδιαίου. (*Dams in Cyprus 1962-1963*)

Ο Νεοφυτίδης γράφει σε σχέση με τη συγκεκριμένη περιοχή:

Λεκάνη Αθαλάσσας 84km²

Η περιοχή εδώ ξεχωρίζει από τα εδάφη. Κατέχεται από τους ασβεστούχους σχηματισμούς Λευκωσία και Αθαλάσσα. Είναι περιοχή πεδινή και σε ένα βαθμό λοφώδης. Έχει καλλιεργούμενα εδάφη. Τα νερά όμως είναι σχετικά περιορισμένα. Η περιοχή έχει βροχόπτωση χαμηλή 330μμ. Έτσι τα επιφανειακά νερά είναι λίγα. Λιγοστά είναι και τα υπόγεια νερά... Είς την περιοχή εδώ ευρίσκονται το Δάσος Αθαλάσσας που είναι κρατικόν έκτασης 8,8 km². Ευρίσκονται το μικρό φράγμα Αθαλάσσας, Κυβερνητική Έπαυλη και φυτώριο. Ευρίσκονται Δημόσιο Πάρκο

που λειτουργεί από το 1994. Ευρίσκονται 3 κοινότητες Λατσιά, Τσέρι και Γέρι που οφείλουν την ανάπτυξή τους εις ένα βαθμό εις την πρωτεύουσα και την τακτική συγκοινωνία με αυτή. (Νεοφυτίδης 1995, σ. 20)

Το τσιφλίκι της Αθαλάσσας βρίσκεται κοντά στην περιοχή της Αγλαντζιάς που συμπεριλαμβάνεται στην οθωμανική περιουσιολογική απογραφή του 1832/33. Από την απογραφή μαθαίνουμε ότι εκεί ζούσαν 47 άτομα σε 28 νοικοκυριά. Η περιοχή το 1832/33 δεν φαίνεται να είχε πολλά δέντρα, μιας και καταγράφονται μόνο 48. Ωστόσο φαίνεται να είχε αρκετή κτηνοτροφική παραγωγή, αφού καταγράφονται 606 ζώα.

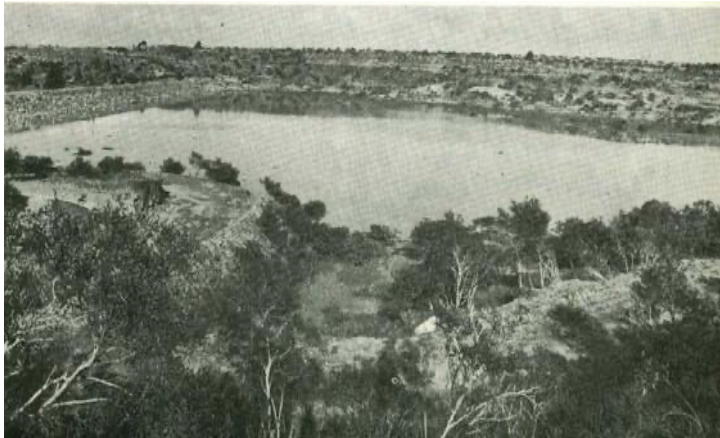
Προς διευκόλυνσή σας, ο ακριβής σύνδεσμος της διαδικτυακής εφαρμογής:

https://cyprus1833.hua.gr/el/households/?Υποβολή=Submit&results=20&name_search=&religion=&belongs_to__population_religion=&belongs_to=5344&ordering

Στις αρχές του 20ού αιώνα το τσιφλίκι της Αθαλάσσας μετατράπηκε στα φυτώρια και στις φάρμες (κτηνοτροφικές μονάδες) του Τμήματος Δασών, που χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα. Βρίσκονται στην περιοχή του Εθνικού Πάρκου Αθαλάσσας που συμπεριλαμβάνει σειρά πάρκων, φυτωρίων, τεχνητών λιμνών, κτιρίων που φτιάχτηκαν κατά τη διάρκεια της βρετανικής κυριαρχίας, μονοπατιών, χωραφιών κ.λπ. Η αγορά του τσιφλικιού για την αναδιαμόρφωσή του έγινε στις αρχές του 20ού αιώνα υπό τη διεύθυνση και με πρωτοβουλία του Παναγιώτη Γεννάδιου. Ο Π. Γεννάδιος, Έλληνας βοτανολόγος και γεωπόνος, γνωστός για τα έργα του *Έλληνική Γεωργία* και *Λεξικόν Φυτολογικόν*, διετέλεσε διευθυντής του Τμήματος Γεωργίας στην Κύπρο από το 1896 μέχρι το 1903.

Εικ. 34. Η ευρύτερη περιοχή Λακατάμιας, Λατσιών και Αγίου Γεωργίου/Τσιφλίκι Αθαλάσσας, απ' όπου περνά ο ποταμός Τσερίου (Χέρι Ροταμό). Στο δεξί μέρος της εικόνας βρίσκεται η περιοχή του πάρκου, κοντά στο Λεοντάρι Βουνό, το τσιφλίκι και τα πηγάδια. Χάρτης Kitchener (2021): Υδρογραφικό δίκτυο (1ης, 2ης και 3ης κατηγορίας) και Σημεία ενδιαφέροντος (πηγάδια). © Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο και Κοινωφελές Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου

Εικ. 35. Τεχνητή λίμνη, φράγμα Αθαλάσσας. Φωτογραφία άγνωστης χρονολογίας από το έντυπο του Τμήματος Αναπτύξεως Υδάτων *Dams in Cyprus 1962-1963*.
© Τμήμα Αναπτύξεως Υδάτων

Εικ. 36. Βρύση στην Αγλαντζιά. Φωτογραφία άγνωστου φωτογράφου, άγνωστης χρονολογίας.
© Δήμος Αγλαντζιάς

4. Προσπαθούμε να οργανώσουμε περίπατο με κάποιον που θα μπορούσε να μοιραστεί με την ομάδα μας πληροφορίες και ιστορίες για τα νερά και τα ποτάμια της Κύπρου (ιδανικά η διαδικασία αυτή γίνεται καθώς περπατάμε σε περιοχή που σχετίζεται με το ποτάμι). Καταγράφουμε κάτι που βρήκαμε ενδιαφέρον από την ιστορία και φωτογραφίζουμε το τοπίο.

Ο δικός μας περίπατος έγινε με τη Στροβολιώτισσα Νόνη Δράκου, που προσπαθεί μαζί με μια ομάδα να αποτρέψουν τη δημιουργία λεωφόρου μέσα από τα χωράφια του Στροβόλου, για να μην καταστραφεί το οικοσύστημα ενός σημαντικού πράσινου πυρήνα της πόλης. Μας έδειξε «τα νερά του Δεσπότη» (μια παλιά δεξαμενή που υπάρχει μέχρι σήμερα, Εικ. 31) και δέντρα (ειδικότερα πλάτανους), φυτεμένα στις αρχές της βρετανικής κυριαρχίας στην Κύπρο, που θα κοπούν για τη δημιουργία της λεωφόρου. Από τον ίδιο περίπατο είναι και η φωτογραφία της εικόνας 37.

Εικ. 37. Η κοίτη του ποταμού στον Στρόβολο το καλοκαίρι, 2020.
© Ευανθία (Εύη) Τσελίκια

Εικ. 38. Η κοίτη του ποταμού στον Στρόβολο τον χειμώνα, 2019.
© Ευανθία (Εύη) Τσελίκια

5. Παρακολουθούμε το ντοκιμαντέρ «Οι Τρύπες στην Κύπρο», των αρχιτεκτόνων Ανδρέα Παναγίδη και Κλεάνθη Ρούσου, που αφορά αγωγούς νερού και λαγούμια:

<https://www.youtube.com/watch?v=iB2p3MUwAY0&t=0s>

Καταγράφουμε και αποτυπώνουμε τρόπους μεταφοράς του νερού, π.χ. λάκκους, υδατοδεξαμενές, λάστιχα, αγωγούς νερού. Αυτό μπορεί να γίνει με σχέδιο σε σελίδες του καλλιτεχνικού βιβλίου ή ψηφιακές εικόνες από τα πιο πάνω ή με συνδυασμό των δύο.

Κεφάλαιο 3: Ο ώριμος και γηραιός Πεδιαίος – Από τη Χώρα μέχρι τις Κλαψίδες

3.1. La Citadella: Πηγές, νερά και κήποι στη μεσαιωνική Χώρα

Σε αυτό το κεφάλαιο πηγαίνουμε πιο πίσω στον χρόνο, στη Λευκωσία της λουζινιανής εποχής που περιβάλλεται από τείχη τα οποία εκτείνονται από τον τωρινό Δημόσιο Κήπο μέχρι την Αγορά του Αγίου Αντωνίου και την Παλουριώτισσα. Αυτή ήταν η Λευκωσία εντός των τειχών που χτίστηκαν γύρω στο 1375, μέχρι την ισοπέδωσή τους για την κατασκευή των ενετικών το 1567-1570 από τον Giulio Savorgnan. Ο Πεδιαίος διέσχισε τότε την πόλη και λίθινες γέφυρες ένωναν το βόρειο με το νότιο μέρος της. Το 1483 ο Δομινικανός μοναχός Felix Faber περιγράφει τον Πεδιαίο ως ένα μεγάλο χείμαρρο που ρέει στο μέσο της πόλης και ορισμένες εποχές του χρόνου είναι ορμητικός αν και δεν είχε ούτε μία σταγόνα νερό όταν επισκέφτηκε ο ίδιος τη Λευκωσία, όπως προσθέτει (Cobham 1908, σ. 41). Η επίσκεψη αυτή έγινε κατά τη μεσαιωνική περίοδο των Λουζινιανών, όταν η Λευκωσία ήταν γνωστή ως «Viscontado di Nicosia», και περιλάμβανε την περικλειστη πόλη και μια ευρύτερη περιοχή που έφτανε περίπου μέχρι το Deyrmenlik (Κυθρέα), ονομασία που διατηρήθηκε σε γαλλικούς χάρτες μέχρι και το 1720. (Jeffery 1918, σ. 4)

Στο κεφάλαιο αυτό θα επικεντρωθούμε στη φραγκική και ενετική Χώρα, καθώς και στην ανατολική πια πορεία του Πεδιαίου που διασχίζει τη μεγαλύτερη πεδιάδα του νησιού, τη Μεσαορία, και εκβάλλει στην παραλία των Κλαψίδων κοντά στο χωριό της Έγκωμης, ανάμεσα στην αρχαία πόλη της Σαλαμίνας και τη σημερινή Αμμόχωστο.

3.1.1. Τα νερά και οι κήποι της μεσαιωνικής Λευκωσίας των Λουζινιανών

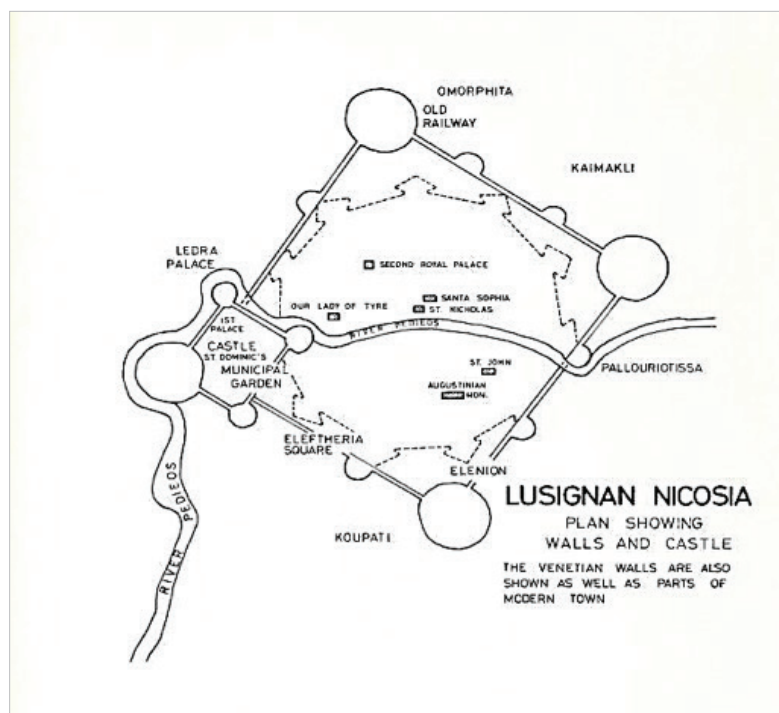
Η ευρύτερη περιοχή της Λευκωσίας κατοικείται αδιάλειπτα από την αρχαιότητα, τότε που η πόλη ονομαζόταν Λήδρα. Το 1191 ο Ριχάρδος ο Λεοντόκαρδος νίκησε τους Βυζαντινούς και έναν χρόνο αργότερα πούλησε το νησί στον Γκυ ντε Λουζινιάν. Η λατινική οικογένεια των Λουζινιανών διοίκησε το νησί από το 1192 μέχρι το 1489, όταν η Κύπρος πέρασε στα χέρια των Ενετών. Οι Λουζινιανοί οχύρωσαν την πόλη της Λευκωσίας με τείχη που απλώνονταν σε μια έκταση μεγαλύτερη από τα ενετικά που διατηρούνται μέχρι σήμερα. (Κεσισιάν 1989, Κληρίδης 1959, Coureas, Grivaud και Schabel 2012)

Εικ. 39α. Χάρτης της Κύπρου του Claudio Duchetti, έκδοσης Giovanni Orlandi, Ρώμη 1602.
© Συλλογή Κοινωφελούς Ιδρύματος Σύλβιας Ιωάννου (Μ.0006)

Εικ. 39β. Λεπτομέρεια του χάρτη όπου διακρίνεται η μεσαιωνική Λευκωσία, η Αμμόχωστος και ο Πεδιαίος.

Εικ. 40. Χάρτης που σχεδίασε ο Μαραθεύτης το 1959. Παρουσιάζονται τα λουζινιανά τείχη της Λευκωσίας σε σχέση με τα ενετικά, ο Πεδιαίος και σημεία της σύγχρονης πόλης (Maratheftis 1977, μεταξύ των σσ. 64-65). © Φρίξος Μαραθεύτης

Ο Jeffery γράφει ότι η μεσαιωνική περικλειστη πόλη των Λουζινιανών θα είχε μάλλον ακανόνιστο σχήμα, με το νότιο τείχος να φτάνει κοντά στους χαμηλούς λόφους που εκτείνονται από την Αγλαντζιά μέχρι τα σημερινά κυβερνητικά γραφεία και τον ποταμό (Jeffery 1918, σ. 22). Μια μεσαιωνική παράδοση αναφέρει ότι ο ποταμός περνούσε μέσα από την πόλη και η ποσότητα του νερού ήταν μεγαλύτερη τότε (Jeffery 1918, σ. 99). Μάλλον ο ποταμός κυλούσε είτε κοντά είτε μέσα στην πόλη, όταν ήταν ανοχύρωτη, αλλά με την ολοκλήρωση των τειχών το 1375 κατευθύνθηκε γύρω από το οχυρό δημιουργώντας περιμετρικά ένα χαντάκι που γέμιζε με νερό. Συνάμα μια τάφος με ανασυρόμενη γέφυρα -που επίσης γέμιζε με νερό- χώριζε την περικλειστη πόλη από τη Χώρα και αυτό μάλλον θα οδήγησε στην υπόθεση ότι το ποτάμι έρρεε μέσα από την πόλη. (Jeffery 1918, σσ. 99-100)

Ο Jeffery παραθέτει στοιχεία από τον Felix Faber σύμφωνα με τον οποίο κατά την επίσκεψή του το 1483 το παλάτι της Λευκωσίας ήταν ένα ερείπιο, και στοιχεία από τον δούκα Otto von der Pfalz ο οποίος επισκέφθηκε τη Λευκωσία το 1460 και έγραψε ότι τα τείχη της ήταν υπό κατάρρευση και κατά συνέπεια άχρηστα για την άμυνά της. (Jeffery 1918, σ. 22)

Ο Ascanio Savorgnan αναφέρει στη μελέτη του για την οχύρωση των πόλεων της Κύπρου το 1562 ότι ούτε τα κοντινά ούτε τα μακρινά [βουνά] αποτελούν απειλή για την πόλη που έχει περίμετρο τεσσάρων μιλίων και σχήμα σχεδόν κυκλικό με παλαιού τύπου μικρούς στρογγυλούς πύργους. (Grivaud 2016, σ. 211)

Traces of the medieval moat of Nicosia near Lykavittos Police Station.

Εικ. 41. Ίχνη του μεσαιωνικού τείχους και της τάφρου κοντά στον αστυνομικό σταθμό Λυκαβηττού, στο κέντρο της πόλης. Φωτογραφία άγνωστου φωτογράφου, άγνωστης χρονολογίας (Maratheftis 1977). © Φρίξος Μαραθεύτης

Ιδιαίτερα γνωστή, μέχρι και σήμερα, είναι η καταστροφική πλημμύρα που συνέβη τον 14ο αιώνα στη μεσαιωνική πόλη των Λουζινιανών, την οποία κατέγραψε ο Λεόντιος Μαχαιράς στο έργο του «Εξήγησις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου, ἢ ποία λέγεται Κρόνακα, τούτέστιν Χρονικόν»:

Και στέφθηκε βασιλιάς ο Ούγος ντε Λουζινιάν, ο ανεψιός του. Και θα σας αφηγηθῶ τα γεγονότα που συνέβησαν στην εποχή του. (Στις 10 Νοεμβρίου) του 1330 μετά Χριστόν (συνέβη μεγάλη αναστάτωση από την βροχή, και την νύχτα) κατέβηκε ο ποταμός της πόλης (της Λευκωσίας) με τόση ορμή, που ξεριζώσε πολλά δέντρα, τα παρέσυρε και τα κουβάλησε στην πόλη κι έφραξε το γεφύρι του Σινεσκάρδου. Κι ο ποταμός πλημμύρισε κι απλώθηκε στην πόλη. Και χάλασαν πολλά σπίτια και πνίγηκαν πολλοί άνθρωποι. Και το ύψος του νερού είναι σημαδεμένο (για θύμηση) μ' ένα καρφί στον Άγιο Γεώργιο των Ορνίθων. Και με άλλο καρφί στο σπίτι του κόμητα της Τριπόλεως, απέναντι από το φρούριο. Και για εκείνους που πνίγηκαν και για θύμηση, γίνεται μέχρι σήμερα λιτανεία στις 10 Νοεμβρίου. (Μαχαιράς και Παυλίδης 1995, σ. 53)

Ο φιλόλογος Ιωάννης Συκουτρής δημοσίευσε μια χειρόγραφη σημείωση με την πληροφορία ότι άλλη μια μεγάλη πλημμύρα επηρέασε την πόλη τέσσερις αιώνες αργότερα: «1789 νεόβριω 7 ημερα τέτραδι έκατεβη ενα ποτάμι μεγαλόν και επήρεν τὸ γεφίριν της χώρας». (Συκουτρής 1924, σ. 159)

Οι περιηγητές που έγραψαν για τη μεσαιωνική Λευκωσία, πριν από το κτίσιμο των ενετικών τειχών, επανειλημμένα αναφέρονται στα πέτρινα γεφύρια που υπήρχαν στο ποτάμι που διέσχιζε την πόλη. Ο Nicolai de Martoni επισκέφθηκε την Κύπρο το 1394 και γράφει ότι η Λευκωσία είναι μεγαλύτερη από την Αμβέρσα και τη διασχίζει ένα ρυάκι το οποίο μπορεί κανείς να περάσει πατώντας σε πέτρες όταν δεν βρέχει. Όταν ο καιρός είναι βροχερός, το ρέμα κατεβάζει πολύ νερό και γι' αυτό υπάρχουν πολλά γεφύρια, μερικά πέτρινα και μερικά ξύλινα, απ' όπου περνούν οι άνθρωποι. (Cobham 1908, σ. 26)

Κάποια κείμενα κάνουν λόγο για πέντε γέφυρες και άλλα για έξι, που θα βοηθούσαν να περάσει κάποιος από τη μια μεριά της πόλης στην άλλη. Οι γέφυρες ήταν μεγάλες πέτρινες αλλά και μικρότερες ξύλινες:

- Το γεφύρι των Αγίων Αποστόλων ή Πέτρου και Παύλου
- Το γεφύρι του Αγίου Δομίνικου
- Το γεφύρι του Σενεσιάλου ή Σινεσκάρδου
- Το γεφύρι της Συναλλαγής ή των Αργυραμοιβών
- Το γεφύρι των Εβραίων
- Το γεφύρι Berlina που παρουσιάζεται με πολλά ονόματα: γεφύρι της φυλακής, της πλατείας, της Κάτω Μέσης, των νηματοπουλείων, της Πιλλιρής.

Πιστεύεται ότι κατά τα μεσαιωνικά χρόνια κοντά στη σημερινή Πύλη Πάφου στεγαζόταν το μοναστήρι του Αγίου Δομίνικου που καταλάμβανε μια εκτεταμένη περιοχή. Η γέφυρα του Αγίου Δομίνικου εικάζεται ότι απέκτησε το όνομά της είτε λόγω της θέσης της κοντά στο μοναστήρι είτε επειδή το εξυπηρετούσε άμεσα. Ο Κεισιάν γράφει ότι το 1949 κοντά στην Πύλη Πάφου κάτω από το βόρειο άκρο του Electra House (Αρχή Τηλεπικοινωνιών Κύπρου/ Τηλεγραφείο), ανακαλύφθηκε ο πεσσός (με κατεύθυνση από Βορρά προς Νότο) μιας καμάρας λιθόκτιστης μεσαιωνικής γέφυρας. Βρέθηκαν τοίχοι μήκους 6,7 μέτρων κάτω από το σημερινό

επίπεδο του εδάφους. Το άνοιγμα είχε μήκος 2,74 μέτρων και ύψος 2,9 μέτρων (Κεσισιάν 1989, σ. 65). Ο Felix Faber το 1483 αναφέρει ότι ένα αρχιεπισκοπικό μέγαρο ήταν ενωμένο με την εκκλησία, μέσα στο κάστρο, όπου βρισκόταν το μοναστήρι. Ψηλά τείχη το προστάτευαν, με το ποτάμι να το περικυκλώνει, και η πρόσβαση γινόταν μέσω μιας λίθινης καμαρωτής γέφυρας. (Cobham 1908, σσ. 43 και 44)

Ο John Locke, που επισκέφθηκε την Κύπρο το 1553, γράφει:

Την έκτη μέρα υπεύσαμε μέχρι τη Λευκωσία, που είναι επτά κυπριακά μίλια από το Άρναχο [Λάρνακα] και αντιστοιχεί σε 21 ιταλικά μίλια. Αυτή είναι η αρχαιότερη πόλη του νησιού και είναι περιτειχισμένη, αν και τα τείχη και η τοποθεσία της είναι ανίσχυρα. Έχει περιφέρεια περίπου τριών κυπριακών μιλίων και παρότι δεν είναι ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένη, έχει πολλούς εξαιρετους κήπους και πολλά φοινικόδεντρα, ροδιές και άλλα σπυροφόρα. (Cobham 1908, σ. 71)

Οι κήποι της μεσαιωνικής πόλης κατά την περίοδο που ακόμη στέκονταν τα λουζιανιά τείχη ήταν ξακουστοί, αν κρίνουμε από τα συμφραζόμενα των περιηγητών. Ο έμπορος μεταξωτών Jacques Le Saige επισκέφθηκε την Κύπρο το 1518 και κάνει λόγο για ένα άλογο που γυρνά έναν μεγάλο τροχό [αλακάτι] που βγάζει εξαιρετης ποιότητας νερό, το οποίο διανέμεται με μικρούς σωλήνες σε έναν θαυμάσιο κήπο με πολλά σπυροφόρα δέντρα ως επί το πλείστον ροδιές, ενώ κάτω από τα δέντρα το έδαφος είναι γεμάτο νεροκολοκυθιές, πεπόνια, αγγούρια και άλλα καλούδια. Αν δεν ήταν αυτά τα πηγάδια δεν θα είχε τέτοιες λιχουδιές στην Κύπρο, ενώ το ότι υπάρχουν τόσες πολλές είναι για να απορεί κανείς (Cobham 1908, σ. 59). Ο Ascanio Savorgnan το 1562 επιβεβαιώνει ότι η πόλη είναι γεμάτη ανοικτούς χώρους λόγω των πολλών κήπων. (Grivaud 2016, σ. 211)

Το ίδιο παρατήρησε και ο Martoni, που βρέθηκε στη Λευκωσία το 1394:

Σε αυτή την πόλη υπάρχουν μεγάλα και ωραία μοναστήρια αφιερωμένα στον Άγιο Φραγκίσκο, τον Άγιο Δομίνικο και τον Άγιο Αυγουστίνo. Το κάθε μοναστήρι έχει δύο προαύλια, το ένα μεγάλο και το άλλο μικρό, με πορτοκαλιές και άλλα σπυροφόρα. Η πόλη έχει πολλούς κήπους, περιβόλια και χωράφια σπαρμένα με κηπευτικά, σιτάρι και κριθάρι. Και πολύ κοντά στο μοναστήρι του Αγίου Αυγουστίνου είδα ένα χωράφι σπαρμένο με σιτάρι και κριθάρι μέσα στα τείχη της πόλης που ήταν πάνω από 24 στρέμματα. Είδα και το γυναικείο μοναστήρι του Αγίου Θεοδώρου, που είναι πάλι εντός των τειχών, με κήπους άνω των 16 στρεμμάτων με λάχανα και φρούτα. (Cobham 1908, σ. 26)

Φημισμένος ήταν και ο μεσαιωνικός βασιλικός κήπος του Πεύκου (στα γαλλικά «le jardin du Pin»), μέσα στην περικλειστη πόλη, για τον οποίο μαθαίνουμε βάσει ενός εγγράφου του 1468. Φαίνεται ότι πήρε το όνομά του λόγω ενός μεγάλου και μάλλον αρχαίου πεύκου. (Weaver 2006, σ. 6)

Καθώς οι βροχές διαρκούν μόνο δύο-τρεις μήνες τον χρόνο, η Λευκωσία πάντοτε εξαρτιόταν από τις πηγές. Μια αποστολή του 1563 αναφέρει ότι η πιο σημαντική πηγή της ήταν η λεγόμενη «la citadella» που γέμιζε τις δημόσιες βρύσες και υδροδοτούσε το βόρειο μέρος της πόλης με τη χρήση συστήματος αυλακιών. Πιθανόν η παροχή νερού να καθόρισε και το κτίσιμο του οχυρού της μεσαιωνικής πόλης που ίδρυσαν οι Λατίνοι γύρω στο 1370.

Σε μεταγενέστερο στάδιο, το 1530, από την πηγή αυτή δημιουργήθηκε ένα σύμπλεγμα αγωγών για την υδροδότηση του δεύτερου παλατιού. Στην «riazza superior» τοποθετήθηκε μια μεγαλοπρεπής δημόσια κρήνη. Μια σημαντική πηγή βρισκόταν στη λατινική μονή της Παναγίας Ελεούσας (Madre Misericordia) (Coureas, Grivaud και Schabel 2012, σ. 117). Το 1553 παρατηρεί ο John Locke ότι στην πόλη υπάρχει μια κρήνη του Αγίου Μάρκου που κάθε οκτώ μέρες χρησιμοποιείται για να ποτιστούν οι κήποι της. (Cobham 1908, σ. 71)

3.1.2. Η αναδιαμόρφωση των οχυρών από τους Ενετούς και ο Πεδιαίος

Ο ηγούμενος Giovanni Mariti, που έζησε στη Λάρνακα κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, αναφέρει ότι η Λευκωσία βρίσκεται στο μέσο μιας απέραντης πεδιάδας, στο κέντρο σχεδόν του νησιού, και είναι περιτριγυρισμένη από λόφους και βουνά από όλες τις μεριές σε απόσταση δέκα μιλίων. Από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι το 1567 η περίμετρός της ήταν εννέα μίλια. Οι Ενετοί, προκειμένου να ενισχύσουν την άμυνα της πόλης, επέλεξαν να περιορίσουν την έκτασή της και ισοπέδωσαν τα δύο τρίτα της, συμπεριλαμβανομένων εκκλησιών και παλατιών, που τα θεμέλιά τους μπορούν ακόμη να εντοπιστούν σε ορισμένα μέρη. (Mariti και Cobham 1909, σ. 39)

Ο Stefano Lusignano γράφει στο βιβλίο του που εκδόθηκε το 1573 ότι υπήρχαν περίπου 250 με 300 εκκλησίες στη Λευκωσία, η οποία ήταν μια εξαιρετική πόλη με περίμετρο τριών λευγών ή εννέα μιλίων, με πολλούς και μεγάλους κήπους. Η παλιά πόλη είχε ένα φρούριο που κτίστηκε από τον Ιάκωβο Α΄ (1334-1398) το οποίο εμπεριέκλειε το παλάτι και το μοναστήρι του Αγίου Δομνίκου και περιτριγυριζόταν από το νερό του ποταμού που έρρεε μέσα στην τάφρο. Όταν οι Ενετοί κατασκεύασαν τα καινούργια τείχη (Εικ. 42), κατέστρεψαν το φρούριο, το παλάτι και δύο ανασυρόμενες γέφυρες. (Cobham 1908, σ. 120)

Εικ. 42. Η Λευκωσία σε χάρτη ανωνύμου (περ. 1571;). Εικονίζεται ο Πεδιαίος να διασχίζει τη Λευκωσία ενώ φαίνεται ότι έχουν οικοδομηθεί τα ενετικά τείχη. Ο ποταμός έχει πέντε γέφυρες. © Συλλογή Κοινωφελούς Ιδρύματος Σύλβιας Ιωάννου (M.0808)

Τα τείχη αυτά περιβάλλουν την παλιά Λευκωσία μέχρι σήμερα αποτελώντας το πιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της πόλης μας. Οι Ενετοί, με διοικητικό κέντρο τη Λευκωσία, κυβέρνησαν το νησί από το 1489 μέχρι το 1571. Αναγνωρίζοντας την απειλή των Οθωμανών, αποφάσισαν να οχυρώσουν καλύτερα τις πόλεις της Κύπρου. Ωστόσο το 1562 ο Ascanio Savorgnan κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του στο νησί, μάλλον με πρόσκληση του αδελφού του Giulio, γράφει σε μελέτη του ότι δεν συμφωνούσε με νέα οχύρωση της Λευκωσίας, καθώς η πόλη δεν ήταν παραθαλάσσια. (Grivaud 2016, σσ. 163 και 166)

Ο μηχανικός του στρατού Sforza Pallavicino εισηγήθηκε την επανοχύρωση της πόλης και ο Giulio Savorgnan ηγήθηκε του σχεδιασμού και της κατασκευής των νέων οχυρωμάτων. Ως υπεύθυνος μηχανικός για την ανέγερση των ενετικών τειχών της Λευκωσίας, σε επιστολή του προς τον Sforza Pallavicino στις 27 Μαΐου 1567, αναφέρει ότι θα ήταν αδύνατη μια οχύρωση στην οποία θα συμπεριλαμβάνεται και η πόλη και το εποχιακό ποτάμι, παραθέτοντας τις ακόλουθες αιτίες:

- Το εποχιακό ποτάμι απέχει τόσο από την πόλη ώστε για να συμπεριληφθεί θα πρέπει να κατασκευαστεί μια ζώνη οχυρωμάτων με δώδεκα προμαχώνες, αλλά μια τέτοια οχύρωση δεν θα προστάτευε τα σπίτια.
- Το οχυρό θα αντίκριζε τους λόφους από τους οποίους χρειάζεται να προστατευτεί.
- Το έδαφος γύρω από την πηγή/κρήνη είναι πετρώδες.
- Με το ποτάμι τόσο κοντά, θα ήταν αναγκαίο να κτιστούν αρκετοί προμαχώνες σε λασπώδες έδαφος, γεγονός που θα καθυστερούσε την κατασκευή.
- Το να κατασκευάσεις ένα τέτοιο οχυρό θα ήταν σαν να αντιμετωπίζεις τους νησιώτες ως πιθανούς επαναστάτες, μια ιδέα που κανείς δεν αποδέχεται. (Grivaud 2016, σ. 299)

Λίγους μήνες αργότερα, στις 15 Νοεμβρίου 1567, γράφει σε επιστολή του προς τον Δόγη ότι κατά τη διάρκεια του Οκτωβρίου οι στρογγυλεμένες προεξοχές των προμαχώνων ολοκληρώθηκαν, εκτός από αυτήν στον προμαχώνα Καράφφα, όπου έχουμε καθυστερήσει εσκεμμένα για να δούμε αν μπορούμε να παρακάμψουμε τον ποταμό, όπως περιέγραψαν οι κυβερνήτες στα σχέδιά τους [...]. Οι έντονες βροχοπτώσεις στις αρχές Νοεμβρίου δείχνουν ότι θα έχει καλή σοδειά του χρόνου. Ο ποταμός ακολούθησε τη συγκεκριμένη πορεία του χωρίς πρόβλημα, που σημαίνει ότι μπορούμε να αρχίσουμε να δουλεύουμε στον προμαχώνα Καράφφα εκεί ακριβώς που ήταν παλιά η κοίτη του Πεδιαίου. (Grivaud 2016, σ. 369)

Ο Περισιτιάνης αναφέρεται στην αλλαγή ροής του ποταμού στο ανατολικό μέρος καταγράφοντας τα λόγια ενός γέροντα, ο οποίος θυμόταν τα εξής:

ὁ ποταμὸς πλημμυρήσας τῷ 1859 παρέσυρε δένδρα ἅτινα ἐσταμάτησαν ἔμπροσθεν τῆς γεφύρας καὶ ἐστούπωσαν αὐτὴν [εἰδὼς ἡ αναφορά γίνεται στο γεφύρι του Σινεσκάρδου], διότι τότε ἦτο μικροτέρα. Ἡ τοῦ ποταμοῦ ροὴ οὕτω κωλυθεῖσα τὸ ὕδωρ ὑπερέβη τὰς ὄχθας τοῦ ποταμοῦ πρῶτον ἀπὸ τινος σημείου πλησίον τοῦ νῦν ἀνεμομύλου τοῦ κ. Γ. Παπαδοπούλου καὶ κατόπιν ἀπὸ τὴν Πύλην Πάφου, ἣν, λέγει ὁ γέρον, δὲν εἶχον τὴν πρόνοιαν οἱ Τοῦρκοι νὰ κλείσουν ἐγκαίρως, καὶ τὸ ὕδωρ εἰσβαλὼν εἰς τὴν πόλιν ἐπέφερε μεγάλας καταστροφὰς εἰς τὰς οἰκίας, καταστήματα κλπ. Ὁ αὐτὸς γέρον προσέθεσεν ὅτι ἡ νῦν μεγάλη κεκαλυμμένη ὑπόνομος τῆς Λευκωσίας, περὶ ἧς ἐκτενῆ ἐποιησάμεθα μνείαν ἀνωτέρω, ἢ κοινῶς «Κοτσιρκαὶς Ποταμὸς» καλούμενη, ἦτο τότε ἀνοικτὴ καὶ ἐπλημμύρησε ταυτοχρόνως ἐκ τῶν ὑδάτων τῆς πόλεως

προξενήσασα ζημίας εις οίκιας. Ὁ «Κοσιίρκας Ποταμός», λέγει ὁ γέρων, ἐσκεπάσθη ἀπὸ τῆς Ἀγγλικῆς κατοχῆς καὶ ἐντεῦθεν. Ὡστε εἶνε τὴν συγκοινωνίαν τοῦ παραποτάμου Κοτζίρκα, ἦν οἱ Ἐνετοὶ διέκοψαν ἐκ τῆς κυρίως κοίτης τοῦ Πεδιαίου καὶ οὐχὶ τὴν κοίτην τοῦ γηραιοῦ Πεδιαίου, ὡς διῆσχυρίζεται ὁ Ἀββᾶς Μαρίτης. (Περισιτιάνης 1910, σσ. 760-761)

Ὀκτῶ μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν ολοκλήρωση τῶν τειχῶν, ὁ Giulio Savorgnan ἀνακλήθηκε στὴ Βενετία. Τὸν ἀντικατέστησε ὁ συνταγματάρχης Leonardo Roncore, ὁ ὁποῖος ἐργάστηκε γιὰ τὴν ολοκλήρωση τοῦ ἔργου μέχρι καὶ τὴν κάθοδο τῶν Ὀθωμανῶν τὸ 1570 (Maratheftis 1977, σ. 79). Ὄταν ὁ Σελίμ Β΄ ξεκίνησε τὴν πολιορκία (εἰκόνες 43 καὶ 44), δὲν εἶχε σκαφτεῖ πλήρως ἡ τάφρος γύρω ἀπὸ τὴν πόλη οὔτε εἶχε ολοκληρωθεῖ ἡ ἐπιχωμάτωση τῶν τειχῶν.

Εικ. 43. Ἡ Λευκωσία σὲ σχέδιο τοῦ Giovanni Francesco Camocio (Βενετία, περ. 1575). Ἀπεικονίζεται ἡ πολιορκία τῆς πόλης ἀπὸ τὶς δυνάμεις τοῦ Σελίμ Β΄ καὶ διακρίνονται δύο γέφυρες τοῦ Πεδιαίου ἐκτὸς τῶν τειχῶν τῆς πόλης. © Συλλογὴ Κοινωφελούς Ἰδρύματος Σύλβιας Ἰωάννου (M.0303)

Στο βιβλίο του *Chorographia* (1573) ο Steffano Lusignano αναφέρει ότι στη Λευκωσία, πριν από τους Ενετούς, ο χείμαρρος περνούσε από το μέσο της πόλης. Η είσοδός του γινόταν από ένα σημείο, αλλά η έξοδός του από τρία. Το 1567, όταν οχυρώθηκε ξανά η πόλη, άφησαν τον χείμαρρο έξω από τα τείχη (Cobham 1908, σ. 120). Ο Jeffery γράφει σχετικά ότι ο Giulio Savorgnan στα σχέδιά του (που φυλάσσονται στην Αμβροσιανή Βιβλιοθήκη στο Μιλάνο) συμπεριελάμβανε ένα χαντάκι νερού στη νέα τάφρο, και, βάσει αυτού του στοιχείου, υποθέτει ότι το νερό του Πεδιαιού, που υδροδοτούσε στην εποχή του την πόλη μέσω υδραγωγείων, παλαιότερα θα γέμιζε την τάφρο ενώ οι κάτοικοι εξαρτιόνταν από τα αλακάτια για την προμήθεια νερού. (Jeffery 1918, σ. 100)

Εικ. 44. Η πολιορκία της Λευκωσίας από τον Σελίμ Β΄, σε σχέδιο του Balthasar Jenichen (Νυρεμβέργη, 1570).
© Συλλογή Κοινωφελούς Ιδρύματος Σύλβιας Ιωάννου (M.0297)

Ο τοπογράφος μηχανικός Basil Stewart γράφει ότι η Λευκωσία είναι περιτειχισμένη πόλη με 14.500 κατοίκους περίπου. Περιγράφει τα τείχη που είναι κυκλικά, με περίμετρο τριών μιλίων και δεν είναι τόσο ολοκληρωμένα ή ψηλά όσο αυτά της Αμμοχώστου. Δύο είναι οι κεντρικές πύλες που επιτρέπουν την είσοδο στην πόλη, η Πύλη Κερύνειας στα βόρεια και η Πύλη Αμμοχώστου στα ανατολικά, ενώ οι πύλες Πάφου και Μόρφου είναι απλά ανοίγματα στα τείχη. Σημειώνει επίσης πως, όταν οι Βενετοί οικοδόμησαν ξανά τα τείχη της πόλης, έγινε και η εκτροπή του Πεδιαίου σε ένα κανάλι εκτός των τειχών, ενώ παλαιότερα έρρεε μέσα από τη Λευκωσία, γεγονός που θα πρέπει να βελτίωσε σημαντικά τη γενικότερη υγεία της κοινότητας. (Stewart 1906, σσ. 129-130 και 132)

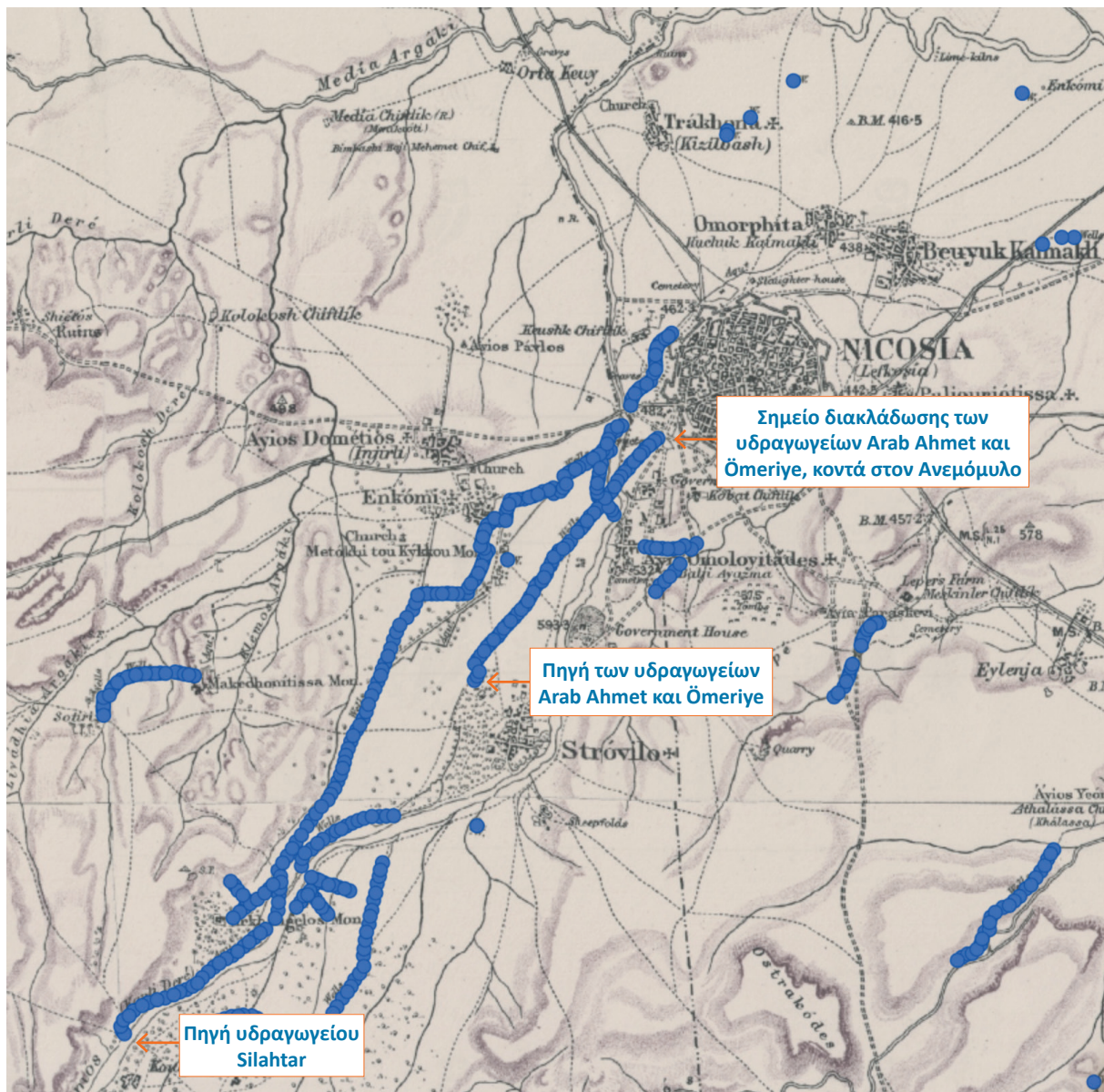
3.2. Τα νερά στην εντός των τειχών Λευκωσία την περίοδο της βρετανικής αποικιοκρατίας

Το 1878, την ίδια χρονιά που ο Kitchener ξεκίνησε τη χαρτογράφηση του νησιού, ο Sir Garnet Wolseley αναφέρει στις 30 Ιουλίου ότι όλο το έδαφος είναι αυλακωμένο λόγω των χειμάρρων της βροχής, αν και το νερό είναι ελάχιστο τώρα και τα πηγάδια λιγοστά. Αυτό που χαρτογραφείται ως ποτάμι δεν είναι παρά διάσπαρτα λιμνάζοντα νερά. Όπως σημειώνει, τρία ή τέσσερα υδραγωγεία υδροδοτούν την εντός των ενετικών τειχών πόλη της Λευκωσίας με φρέσκο νερό και, αν δεν υπήρχαν αυτά, το μέρος δεν θα μπορούσε να κατοικηθεί (Wolseley 1991, σσ. 22 και 27). Προφανώς ο λοχαγός Savile γράφει σε άλλη εποχή του χρόνου, αφού μας πληροφορεί ότι η παροχή νερού είναι άφθονη και το νερό όταν πρωτομπαίνει στην πόλη είναι δροσερό, καθαρό και άριστης ποιότητας. (Savile 1878, σ. 41)

Εικ. 45. Η Πύλη Πάφου και οι αστυνομικές εγκαταστάσεις· μπροστά φαίνεται το υδραγωγείο Arab Ahmet. Φωτογραφία του Ιωάννη Π. Φώσκολου,¹³ καρτ ποστάλ με αριθμό έκδοσης 1495/27, 1923 (Λαζαρίδης 1987, σ. 229). © Συλλογή Σταύρου Γ. Λαζαρίδη

13. Ο Ιωάννης Π. Φώσκολος, φραγκολεβαντίνος φωτογράφος της Λεμεσού, ήταν επίσημος φωτογράφος των βρετανικών στρατευμάτων και είχε καλλιτεχνικό φωτογραφείο στη διασταύρωση των οδών Αγίου Ανδρέου και Ιφιγενείας.

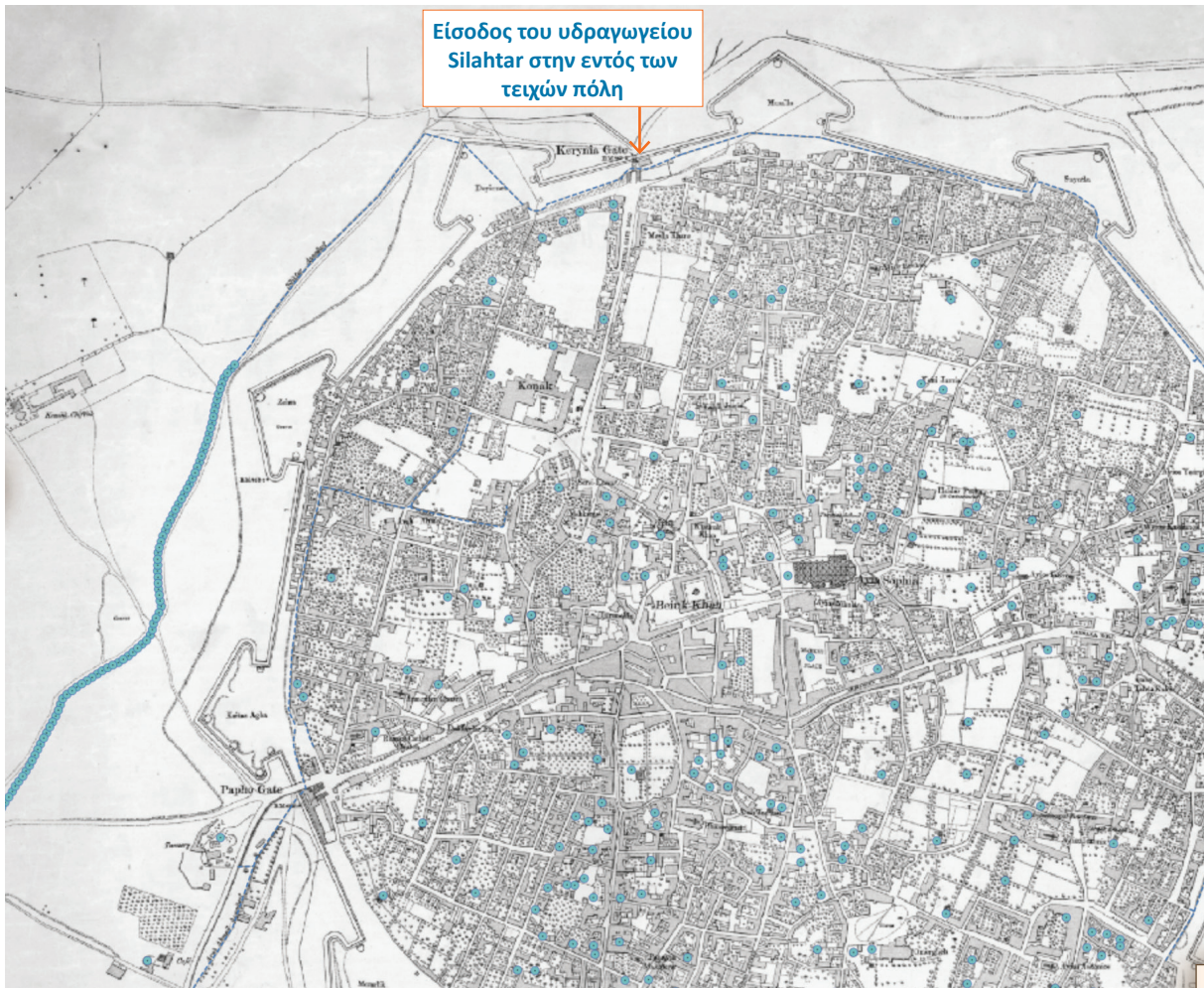

Εικ. 46. Διαδοχικά πηγάδια. Χάρτης Kitchener (2021), με επιλογή Σημείων ενδιαφέροντος (πηγάδια).
 © Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο και Κοινωνιολογικό Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου

Τα υδραγωγεία που τροφοδοτούνται από τα λαγούμια ήταν η πιο σημαντική πηγή υδροδότησης της εντός των τειχών Λευκωσίας μέχρι και τον 20ό αιώνα. Όπως φαίνεται στον χάρτη του Kitchener, τα υδραγωγεία Arab Ahmet και Ömeriye τροφοδοτούνται από το ίδιο σημείο, το οποίο συνδέεται με μια σειρά λαγουμιών που ξεκινά από τον Στρόβολο. Η διακλάδωση γίνεται στη γωνία που βρισκόταν ο Ανεμόμυλος (Εικ. 46, περισσότερες πληροφορίες στο κεφάλαιο 2), εκεί όπου εντοπίζεται η ροή νερού που βλέπουμε στην εικόνα 47. Το υδραγωγείο Silahdar συνδέεται με μια σειρά λαγουμιών που ξεκινά από την περιοχή Κουλουράτο στη Λακατάμια, κοντά στο Μοναστήρι του Αρχαγγέλου, περνά από το Μετόχι του Κύκκου και από τη δυτική πλευρά του σημερινού Δημοτικού Κήπου, μπροστά από τα δικαστήρια προς την Πύλη Κερύνειας και μετά προς την Πύλη Αμμοχώστου (Εικ. 48).

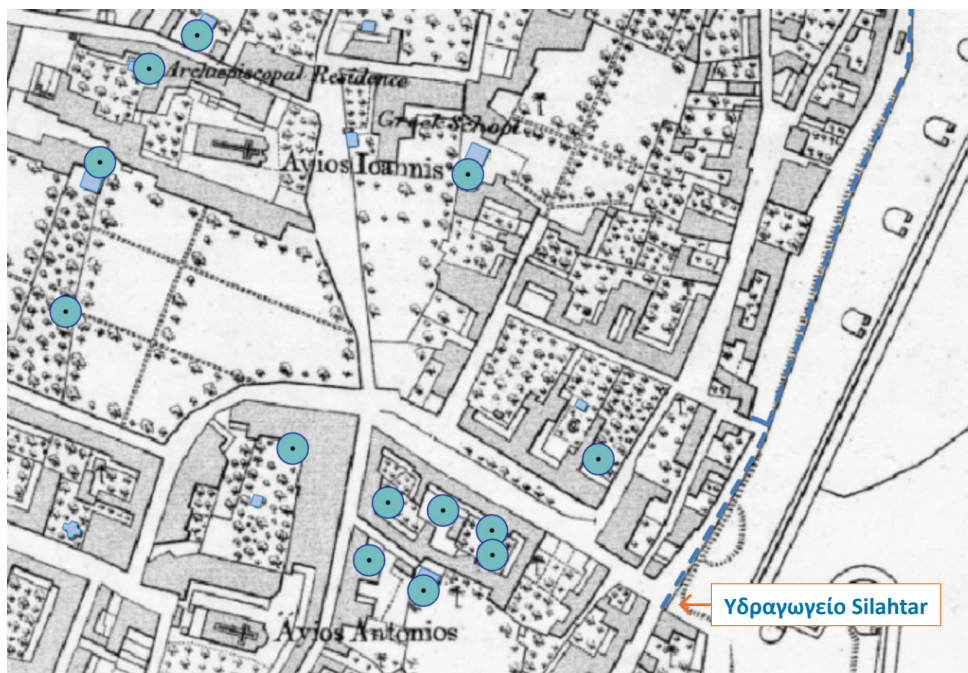
Εικ. 47. Ο Πεδιαίος τον Ιανουάριο του 2020, κοντά στο σημείο όπου μάλλον χωριζόταν σε βόρειο και ανατολικό παρακλάδι (υδραγωγεία Arab Ahmet και Όμεριγε στον χάρτη του Kitchener).
© Ευανθία (Εύη) Τσελικά

Εικ. 48. Το υδραγωγείο Silahdar με σειρά πηγαδιών μπαίνει στην πόλη από την Πύλη Κερούνιας και προχωρά προς την Πύλη Αμμοχώστου. Χάρτης Kitchener (2021): Λεπτομερής χάρτης Λευκωσίας με επιλογή θεματικών επιπέδων (πηγάδια, υδραγωγείο). © Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο και Κοινοφελές Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου

Σύγχυση επικρατεί σχετικά με το ποιος έχτισε το υδραγωγείο Silahtar, αν και κατά πάσα πιθανότητα θα ήταν είτε ο Silâhtar Hacı Hüsseyin Ağa (1805-1809) είτε ο Silâhtar Mehmet Paşa (1801-1803) ή ακόμη και ο Silahtar Mustafa Ağa που χρηματοδότησε τη Βρύση του Silahtar (1796-1797). Η πηγή θεωρείτο ότι βρισκόταν μεταξύ της περιοχής των Αγίων Ομολογητών και του Μετοχιού του Κύκκου, περίπου ενάμισι χιλιόμετρο εκτός της περικλειστης πόλης, αν και βλέπουμε ότι στον χάρτη του Kitchener συνδέεται και με τη διαδοχική σειρά πηγαδιών που ξεκινά από την περιοχή Κουλουράτο. Στα βακουφικά αρχεία, τμήμα των λαγουμιών και κατ' επέκταση του υδραγωγείου του Silahtar αναφέρεται ως Yeni Cami Suyu [το τρεχούμενο νερό του Νέου Τεμένους] (Bağışkan 2009, σ. 547). Από την πηγή, το υδραγωγείο περνούσε από τη γέφυρα πάνω από τον Πεδιαίο στα βορειοδυτικά του Παλιού Νοσοκομείου (Εικ. 46), έφτανε στα τείχη της πόλης και μετά έρρεε έξω από αυτά πάνω από την Πύλη Κερύνειας. Ξαναέμπαινε στην πόλη κοντά στην Πύλη Κερύνειας από τον προμαχώνα Πάρπαρο-Musalla και κατευθυνόταν προς την Πύλη Αμμοχώστου, κοντά στον Άγιο Ιωάννη (σημερινή Αρχιεπισκοπή) και το τότε Ελληνικό Σχολείο (εικόνες 48 και 49) και ακόμη μέχρι το Καϊμακλί (Yildiz 1996, σσ. 100-101). Ο Dixon γράφει ότι το υδραγωγείο Silahtar μπαίνει στην πόλη από προμαχώνα στο βόρειο τμήμα και, αφού υδροδοτήσει τη μισή πρωτεύουσα, φτάνει στις δεξαμενές του αρχιεπισκόπου και παρέχει νερό στην ιερατική σχολή και το σχολείο θηλέων, καθώς και στην αυλή και τα δεντροφυτεμένα μονοπάτια του καθεδρικού ναού του Αγίου Ιωάννη. (Dixon 1879, σ. 144)

Το υδραγωγείο Silahtar υδροδοτούσε πολλές από τις βρύσες της πόλης. Οι καμάρες που διακρίνουμε σήμερα μπροστά από την Πύλη Αμμοχώστου και μπροστά από το Άγαλμα της Ελευθερίας, φαίνεται να αποτελούν τμήμα του συγκεκριμένου υδραγωγείου στον λεπτομερή χάρτη της Λευκωσίας από τον Kitchener (Εικ. 49 και 50).

Εικ. 49. Το υδραγωγείο Silahtar κοντά στον Άγιο Ιωάννη (σημερινή Αρχιεπισκοπή) και το τότε Ελληνικό Σχολείο. Χάρτης Kitchener (2021): Λεπτομερής χάρτης Λευκωσίας με επιλογή θεματικών επιπέδων (πηγάδια, δεξαμενή νερού, υδραγωγείο). © Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο και Κοινωφελές Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου

Εικ. 50. Τμήμα του υδραγωγείου Silahtar στην εντός των τειχών Λευκωσία, κοντά στην Πύλη Αμμοχώστου και πολύ κοντά στην Αρχιεπισκοπή, 2020.
© Ευανθία (Εύη) Τσελίκα

Εικ. 51. Υδραγωγείο Silahtar, Πύλη Αμμοχώστου. Φωτογραφία του John Thomson, 1878. © Wellcome Collection

Ο Savile αναφέρει ότι ένα υδραγωγείο, που υδροδοτείται από τους κοντινούς λόφους με ένα σύστημα που στηρίζεται σε καμάρες, περιβάλλει την πόλη ακολουθώντας τη γραμμή της οχύρωσης. Σε τακτά διαστήματα δευτερεύοντες αγωγοί οδηγούν το νερό σε βρύσες μέσα στην πόλη. Στους αγωγούς αυτούς ρέει συνεχώς καθαρό νερό και είναι καλύτερα να παίρνεις νερό κατευθείαν από εδώ παρά από τα πηγάδια. Όταν υπερχειλίζουν οι κρήνες, το νερό τρέχει σε ανοικτά ρηγά χαντάκια [πετραύλακα] στο κέντρο των δρόμων και από εκεί μικρά αυλάκια οδηγούν το νερό στους αναρίθμητους κήπους της πόλης που αρδεύονται καλά και έχουν πλούσια παραγωγή και εξαιρετα σπυροφόρα. Ίσως είναι αναγκαίο στο μέλλον το νερό του υδραγωγείου να οδηγείται σε κάθε μέρος της πόλης με σωλήνες, για να διασφαλιστεί ότι θα υπάρχει παντού καλής ποιότητας πόσιμο νερό. (Savile 1878, σ. 41)

Το υδραγωγείο Silahtar διακρίνεται στην εικόνα 51 κοντά στην πύλη Channel Squadron, όπως ονομάστηκε η Πύλη Αμμοχώστου από το στρατιωτικό σώμα των κυανοχιτώνων [blue-jackets] της Βρετανικής Αυτοκρατορίας όταν ανέλαβαν καθήκοντα στο νησί. (Thomson 1978, αριθμός 11)

Η Λευκωσία στα τέλη του 19ου αιώνα διαιρείτο σε 25 μαχαλάδες-γειτονιές και υδρευόταν από το νερό του Arab Ahmet και του Silahtar. Οι αγωγοί του νερού περνούσαν από τα τείχη της πόλης και οικογένειες που είχαν δικό τους νερό το έπαιρναν από κυρίδια, κτισμένα κατά μήκος του τείχους, όταν τα άνοιγε ο «σούμπασης». Το νερό ήταν ιδιόκτητο, μπορούσε να πουληθεί και μετριόταν με βάση το «σακκοράφι», που εξασφάλιζε δικαίωμα σε μικρή ποσότητα νερού, και το «μασούρι», που σήμαινε την τετραπλάσια ποσότητα του σακκοραφίου. Το νερό έφτανε στα σπίτια μέσω των πετραύλακων μέχρι που δημιουργήθηκε ένα σύστημα αγωγών που κάλυπτε όλη τη Λευκωσία το 1930. Λίγοι ήταν οι κάτοικοι που μπορούσαν να έχουν καθαρό νερό στο σπίτι τους, και έτσι υπήρχαν πολλά πηγάδια σε αυλές σπιτιών, ακόμη και σε δρόμους. Ανέβαζαν το νερό με χειροκίνητα ξύλινα αλακάτια ή κάδους και το χρησιμοποιούσαν ως επί το πλείστον για την καθαριότητα των σπιτιών, αφού δεν ήταν πόσιμο. (Αριστείδου 2006, σ. 367)

Τα πηγάδια στην περιοχή της Λευκωσίας είχαν περίπου 15 μέτρα βάθος. Το νερό μαζεύεται σε υπόγεια υδροφόρα στρώματα από άμμο και συμπιέζεται ανάμεσα σε στρώματα πηλού. Αυτά τα υδροφόρα στρώματα του εδάφους ανεφοδιάζονται από τις βροχοπτώσεις και από διαρροές της παραποτάμιας ζώνης και του ίδιου του ποταμού. Το νερό που αποθηκευόταν στα πηγάδια ήταν αρκετό για τις άφθονες ανάγκες των κήπων της πόλης (Maratheftis 1977, σ. 6). Όπως προαναφέρθηκε, λίγα ήταν τα νοικοκυριά που είχαν τρεχούμενο νερό στα σπίτια τους, και οι νοικοκυρές που δεν είχαν έπρεπε να πάρουν πόσιμο νερό από τις φουντάνες (δημόσιες βρύσες). Η διαδικασία ήταν χρονοβόρα και απαιτούσε αναμονή, οι νοικοκυρές μπορεί να περίμεναν πολλές ώρες για νερό και οι συγκεντρώσεις αυτές είχαν ιδιαίτερο κοινωνικό χαρακτήρα με κουτσομπολιά, γέλια αλλά και διαφωνίες (Αριστείδου 2006, σ. 367). Στην εικόνα 52 βλέπουμε μια αντίστοιχη σκηνή.

Εικ. 52. Γυναίκες σε βρύση στο Καϊμακλί γεμίζουν τις κανάτες τους. Φωτογραφία του Haigaz Mangoian, περ. 1950. © Συλλογή Σταύρου Γ. Λαζαρίδη

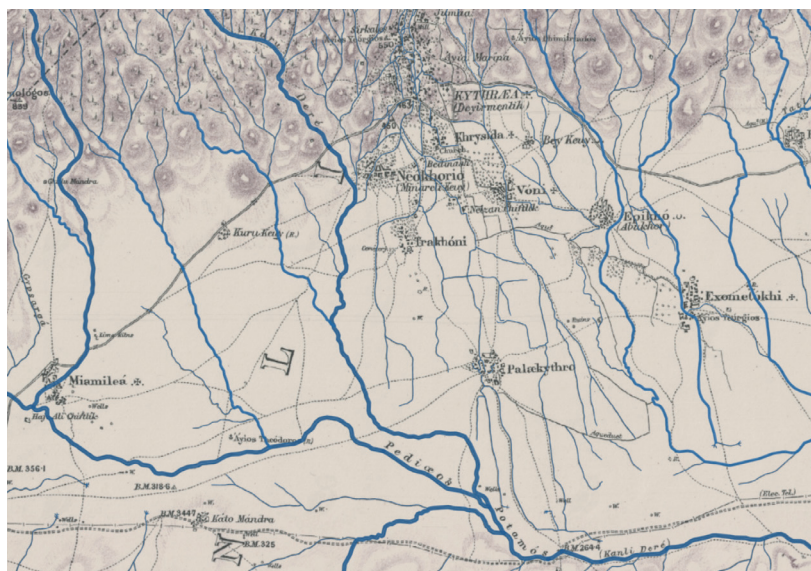
Η Αγνή Μιχαηλίδη αναφέρει ότι πολλές τέτοιες φουντάνες μνημονεύονται ως τώρα, όπως η πέτρινη βρύση της Τζουτζούς, η φουντάνα του Μαύρου, της Καρυδιάς, του Ρογιάτικου και τα Καμαρούθκια. Βρύσες υπήρχαν και έξω από τζαμιά και εκκλησίες (Μιχαηλίδη 1977, σ. 91). Οι περισσότερες βρύσες που υπάρχουν αυτή τη στιγμή στη Λευκωσία είναι κτισμένες κατά την οθωμανική περίοδο.

3.3. Ο σιτοβολώνας της Κύπρου: η Μεσαρκά (Μεσαορία)

Ο Mariti, αναχωρώντας από τη Λευκωσία για την Κερύνεια, γράφει το 1760: «Αφού ταξίδεψα επί μιάμιση ώρα στην πεδιάδα, συνάντησα τα δύο ρυάκια του Πεδιαίου, που τα πέρασα χρησιμοποιώντας δύο εξαιρετικά καλοφτιαγμένες πέτρινες γέφυρες. Τα νερά έρρεαν στην κοίτη του ποταμού που ήταν στρωμένη με βότσαλα κόκκινου ίασπη, τα οποία διακρίνονταν εύκολα στο διάφανο και καθαρό νερό.» (Mariti 1791, σ. 111)

Παρακολουθώντας τη διαδρομή του Πεδιαίου στο δικό μας παράδειγμα, φεύγουμε από τη Χώρα και κατευθυνόμαστε προς τον Καζά Αμμοχώστου. Αυτή ήταν η ονομασία της περιοχής Αμμοχώστου κατά την οθωμανική περίοδο (αναφορά στην περιουσιολογική απογραφή 1832/33), στην οποία ανήκει μεγάλο μέρος της Μεσαορίας, της μεγαλύτερης πεδιάδας του νησιού, που θεωρείται ο σιτοβολώνας της Κύπρου.

Σύμφωνα με τον Jeffery, η μεγαλύτερη διοικητική περιφέρεια του νησιού είναι η Λευκωσία. Εμπερικλείει τα πιο ποικιλόμορφα φυσικά χαρακτηριστικά της Κύπρου και περικυκλώνεται από βουνά στο βόρειο και νότιο μέρος, που περιβάλλουν τις γόνιμες κοιλάδες της Κυθρέας και της Μαραθάσας, καθώς και τις πηγές του Πεδιαίου ποταμού. Αναφερόμενος στη Μεσαορία γράφει ότι η κεντρική πεδιάδα του νησιού απλώνεται γύρω από τη Λευκωσία και θυμίζει την άγονη στέπα της Κεντρικής Ασίας αλλά με μεγάλες εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης και ότι ο Πεδιαίος έχει δημιουργήσει φαράγγια στα επίπεδα αργιλώδη εδάφη της Μεσαορίας. Τονίζει χαρακτηριστικά κάτι που παρατηρούμε μέχρι και σήμερα, ότι τον χειμώνα τα τρεχούμενα νερά του ποταμού ζωντανεύουν το τοπίο. (Jeffery 1918, σ. 4)

Εικ. 53. Πηγές Κυθρέας και ποτάμια που χύνονται στον Πεδιαίο. Χάρτης Kitchener (2021): Υδρογραφικό δίκτυο (1ης, 2ης και 3ης κατηγορίας). © Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο και Κοινωνοφελές Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου

Φτάνοντας στη Χώρα, δηλαδή στην πόλη της Λευκωσίας εντός των ενετικών τειχών, ο Πεδιαίος, αλλάζει πορεία και ρέει πλέον ανατολικά. Η ανατολική ροή του τροφοδοτείται και από τις πηγές της άλλης οροσειράς του νησιού, του Πενταδακτύλου. Ο Ludwig Ross αναφέρει σχετικά ότι ο Πεδιαίος απορροφά αρκετά ρυάκια που ρέουν από τα βόρεια βουνά (Ross και Cobham 1910, σ. 43). Ο Savile επίσης καταγράφει ότι οι πηγές στην Κυθρέα (ο Κεφαλόβρυσος) που βρίσκονται βορειοανατολικά της Λευκωσίας και στους πρόποδες του Πενταδακτύλου παρέχουν μεγάλες ποσότητες νερού. Το νερό ηγνάζει από λατυποπαγείς ασβεστόλιθους και διαμορφώνει πέντε μεγάλα ρυάκια που ενώνονται και σχηματίζουν ένα μικρό ποτάμι ιδιαίτερα σημαντικό, επειδή γονιμοποιεί το τοπίο και χρησιμοποιείται για τη λειτουργία σχεδόν δώδεκα μύλων. Το ποτάμι ρέει νότια και χύνεται στον Πεδιαίο περίπου δυόμισι μίλια από την αρχαία πόλη των Χύτρων (αυτό φαίνεται και στον χάρτη του Kitchener, Εικ. 53). Επισημαίνει ότι το νερό είναι καλής ποιότητας και πάντοτε κρύο το καλοκαίρι. Το νερό αυτό τροφοδοτούσε άλλοτε ένα μεγάλο υδραγωγείο που υδροδοτούσε την πολυπληθή πόλη της Σαλαμίνας, 25 μίλια μακριά, αλλά τώρα ό,τι απομένει από την άρδευση χύνεται στον Πεδιαίο. (Savile 1878, σσ. 36 και 37)

Εικ. 54α. Χάρτης της Κύπρου από τον Abraham Ortelius (Αμβέρσα, 1573). © Συλλογή Κοινωφελούς Ιδρύματος Σύλβιας Ιωάννου (Μ.0140)

Εικ. 54β. Το αρχαίο υδραγωγείο από την Κυθρέα στη Σαλαμίνα (λεπτομέρεια του χάρτη).

Στον χάρτη του Ortelius φαίνεται καθαρά το υδραγωγείο από την Κυθρέα [Χύτροι] στη Σαλαμίνα (Εικ. 54α-β). Η αρχική χρονολογία κατασκευής του εντυπωσιακού αυτού υδραγωγείου που μετέφερε νερό από τον Κεφαλόβρυσο στην πόλη της Σαλαμίνας-Κωνσταντίας ή Κωνσταντίας δεν είναι γνωστή. Οι πρώτες αρχαιακές αναφορές προέρχονται από τη βυζαντινή εποχή και αναφέρουν τη συντήρησή του την εποχή του Ιουστινιανού (Yildiz 1996, σ. 90). Ο Ross, καθώς περνά από τα χωριά Λύση, Κοντέα, Κούκλια και Καλοψίδα, περιγράφει στην περιοχή αυτή μια πεδιάδα επίπεδη, διάσπαρτη με *βόλλιστρα*, δηλαδή λασπώδεις τρύπες γεμάτες νερό όλο τον χρόνο, ξεραμένες, ωστόσο, λόγω ανομβρίας όταν επισκέφτηκε ο ίδιος την περιοχή. Όπως γράφει, επέλεξε να περάσει από το χωριό Στύλοι γιατί βρήκε ενδιαφέρουσα την ονομασία και εικάζει ότι μπορεί να ονομάστηκε έτσι λόγω του υδραγωγείου που είχε κατασκευάσει ο Ιουστινιανός για τη μεταφορά νερού από την Κυθρέα στη Σαλαμίνα (Ross και Cobham 1910, σ. 35). Ένα ενδιαφέρον σημείο στο κείμενό του είναι η αναφορά στον Άγιο Σέργιο, κοντά στον οποίο υπάρχουν μέχρι και σήμερα κατάλοιπα του αρχαίου αυτού υδραγωγείου της Σαλαμίνας ή Κωνσταντίας (Εικ. 54β και 55).

Εικ. 55. Τμήμα του πέτρινου υδραγωγείου που μετέφερε νερό από την Κυθρέα στη Σαλαμίνα. Φωτογραφία άγνωστου φωτογράφου, άγνωστης χρονολογίας.
© Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου

Ο Baker θεωρεί απορίας άξιο το γεγονός ότι στην εποχή του είχαν εγκαταλειφθεί στην Κύπρο οι τρόποι με τους οποίους αξιοποιούσαν στην αρχαιότητα το νερό για υδροδότηση. Αναφέρει την Κυθρέα σαν παράδειγμα αρχαίας πόλης που συνδέεται με τρεχούμενο νερό και κάνει λόγο για το υδραγωγείο που το μετέφερε από τους Χύτρος στην αρχαία Σαλαμίνα, στην ευρύτερη περιοχή της οποίας υπάρχουν ακόμη ερείπια του κτίσματος. Σημειώνει ότι όπου υπήρχε κάποια σημαντική πηγή, υπήρχε οικισμός αντίστοιχης σημασίας και έκτασης, γεγονός που υποδηλώνει ότι η βροχόπτωση τότε ήταν τόσο αβέβαιη όσο και σήμερα· κάθε πηγή ήταν πόλος έλξης. (Baker 1879, σ. 74)

Ο Savile και ο Baker δίνουν μια καλή εικόνα για το πώς φάνηκε η πεδιάδα της Μεσαορίας στους Βρετανούς, μόλις έφτασαν στο νησί. Την περιγράφουν ως μεγάλη έκταση γης χωρίς δέντρα που απλώνεται από τον κόλπο της Αμμοχώστου μέχρι τον κόλπο της Μόρφου. Όπως γράφει ο Savile, η πεδιάδα ποτίζεται από ποτάμια, όπως ο Πεδιαίος, και παραποτάμους που ξεραίνονται το καλοκαίρι και υπερχειλίζουν τον χειμώνα και την άνοιξη, δημιουργώντας

ιδιαίτερα εύφορα προσχλωσιγενή εδάφη. Στην πεδιάδα βρίσκεται μεγάλο ποσοστό της καλλιεργήσιμης γης του νησιού, όλο σχεδόν το βόρειο μέρος οργώνεται κάθε χρόνο και παράγει καλά σιτηρά. (Savile 1878, σ. 38)

Ο Baker διασχίζοντας την πεδιάδα γράφει ότι οι Κύπριοι έχουν το περίεργο συνήθειο να κατευθύνουν τα ρέματα του νερού σε δρόμους για τροχοφόρα και ξαφνικά βρίσκονται σε βαθιά χαντάκια και ψηλές όχθες που εμποδίζουν τη διέλευση (Baker 1879, σσ. 54-55). Συγκρίνει την Κύπρο με την Αίγυπτο σε θέματα νερού, άρδευσης και καλλιέργειας, και σχετικά με τη Μεσαορία σημειώνει ότι, αντίθετα από το δέλτα του Νείλου που σώζει κυριολεκτικά την Αίγυπτο, ο Πεδιαίος και άλλα ποτάμια που πηγάζουν από τα βουνά δεν είναι παρά χείμαρροι ή απλές νεροσυρμές που μεταφέρουν το νερό της βροχής ή διοχετεύουν το πλεονάζον νερό όταν έχει πλημμύρες, ενώ σε άλλες περιόδους είναι τελείως ξερά. (Baker 1879, σ. 347)

Ο Ludwig Ross συγκρίνει επίσης την Κύπρο με την Αίγυπτο ως προς τη διαχείριση των λιγοστών νερών. Συγκεκριμένα αναφέρει την εξάρτηση από το φούσκωμα των ποταμών για την άρδευση της πεδιάδας, φαινόμενο που παρατηρείται και στην Αίγυπτο (Ross και Cobham 1910, σ. 44). Περιγράφει το έδαφος της Μεσαριάς ή Μεσαορίας ως ανώμαλο και λοφώδες με διάσπαρτους χαμηλούς λόφους που έχουν μορφή τραπεζοειδών βουνών (όπως βλέπουμε στην εικόνα 56) ή πυραμιδοειδές σχήμα και ονομάζονται Τράχωνες. Εξαιτίας του λιγοστού πληθυσμού η γη δεν οργώνεται καθόλου, αν και είναι ιδιαίτερα κατάλληλη για όργωμα ή καλλιέργεια ελιάς, συκιάς, αμυγδαλιάς και μουριάς. (Ross και Cobham 1910, σ. 43)

Εικ. 56. Η Μεσαορία και οι τραπεζοειδείς λόφοι, 2007.
© Ευανθία (Εύη) Τσελικά

Η πεδιάδα γύρω από την πόλη [Λευκωσία] είναι ένα τεράστιο αγροτεμάχιο σιτηρών, μεγάλο μέρος του οποίου είναι ορατό, και πλημμυρίζει από τον ποταμό που υπερχειλίζει κάποιες εποχές. Τώρα η κοίτη του είναι ξερή εκτός από λιμνούλες εδώ κι εκεί με καλό αλλά στάσιμο νερό. (Wolseley 1991, σ. 27)

Ο Savile, που γράφει την ίδια χρονιά με τον Wolseley, αναφέρει ότι ο ποταμός στρέφεται ανατολικά, κυλά μέσα από την πεδιάδα της Μεσαορίας και χύνεται στη θάλασσα κοντά στα ερείπια της αρχαίας πόλης της Σαλαμίνας, τέσσερα μίλια βόρεια της Αμμοχώστου. Το νερό στο ώριμο και γηραιό μέρος του ποταμού που διασχίζει την πεδιάδα χρησιμοποιείται για άρδευση των χωραφιών με σιτηρά που πλαισιώνουν τον Πεδιαίο, η κοίτη του οποίου είναι αρκετά στενή (Savile 1878, σ. 36). Όταν υπάρχουν έντονες βροχοπτώσεις ο ποταμός υπερχειλίζει πλημμυρίζοντας την πεδιάδα. Στη Μεσαορία ο Πεδιαίος συναντά και πάλι τον αδελφό του ποταμό Γιαλιά. Η ροή των δύο αυτών ποταμών μέσα από την πεδιάδα καθιστά την περιοχή ιδανική για καλλιέργεια σιτηρών ενώ οι βρετανοί μηχανικοί που στάλθηκαν στην Κύπρο την επέλεξαν αρχικά για τη δημιουργία έργων αποταμίευσης νερού.

3.4. Το δέλτα του Πεδιαίου – Τεχνητές λίμνες και υδροβιότοποι

Ο Bevan, αναφερόμενος στην περιοχή της Αμμοχώστου, γράφει για τις μεγάλες υδατοδεξαμενές που δημιουργήθηκαν πριν από κάποια χρόνια για να συλλέγεται το πλεόνασμα νερού των ποταμών Πεδιαίου και Γιαλιά, οι οποίες δεν ήταν ιδιαίτερα πετυχημένες γιατί το νερό ως επί το πλείστον χάνεται προτού φτάσει εκεί. Θεωρεί ότι είναι πολύ σημαντικό να βρεθεί λύση στο πρόβλημα του νερού στο νησί επειδή κάθε χρόνο γόνιμα εδάφη μένουν ανεκμετάλλευτα, ενώ με την κατάλληλη άρδευση θα παρήγαν εξαιρετικής ποιότητας βαμβάκι, κηπευτικά και φρούτα (Bevan 1919, σ. 9). Ο Raeburn αναφέρεται στο έργο του μηχανικού J. H. Medlicott που εργάστηκε στην Κύπρο στις αρχές του 20ού αιώνα ως υπεύθυνος για τον σχεδιασμό και την υλοποίηση των μεγαλύτερων έργων αξιοποίησης και αποταμίευσης του νερού των ποταμών (Raeburn 1945, σ. 24). Δημιούργησε τεχνητές λίμνες όπως αυτή στα Κούκλια, που βλέπουμε σε φωτογραφία από το αρχείο του Τμήματος Αναπτύξεως Υδάτων (Εικ. 57) και σε σύγχρονη φωτογραφία από το ίδιο μέρος (Εικ. 58). Ο συνταγματάρχης Ellis αναφέρει στη μελέτη του ότι η διαμόρφωση της χώρας δεν προσφέρεται για δημιουργία φτηνών ταμιευτήρων νερού και στις πλείστες περιπτώσεις το κόστος κατασκευής των ταμιευτήρων για σκοπούς άρδευσης δεν αντισταθμίζεται από τα έσοδα χρήσης του νερού. (Ellis 1921, σ. 9, παράγραφος 25B)

Εικ. 57. Το φράγμα Κουκλιών που κατασκευάστηκε το 1900 από τον J. H. Medlicott. Φωτογραφία άγνωστου φωτογράφου, άγνωστης χρονολογίας (Χριστοφίδης, Κύρου, Πιστή κ.ά. 2009, σ. 18). © Τμήμα Αναπτύξεως Υδάτων

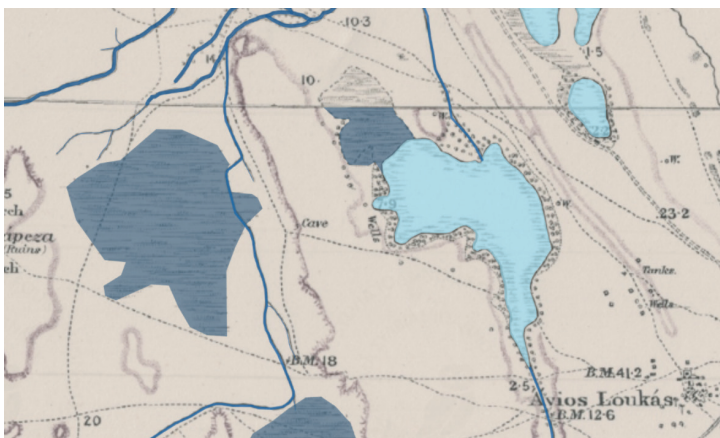
Εικ. 58. Άποψη του υδροβιότοπου Κουκλιών, 2019. © Δέσπω Πασιά

Ο υδροβιότοπος Κουκλιών συμπεριλαμβάνει δύο οικοτόπους: το φράγμα-τεχνητή λίμνη Κουκλιών και την αλυκή. Στην Κύπρο τα φράγματα κατασκευάζονται σε πλημμυρικές πεδιάδες, ρεματιές, φαράγγια και κοίτες ποταμών (Beton και Snape 2017, σ. 6). Το συγκεκριμένο φράγμα κατασκευάστηκε το 1900 σε μια πλημμυρική πεδιάδα, στο ώριμο πεδινό έδαφος του ποταμού, που σχηματίζει αλυκή. Το ανάχωμα έχει ύψος έξι μέτρων και το φράγμα έχει χωρητικότητα 4.545.000 κυβικών μέτρων νερού, χρησιμοποιήθηκε δε για την κάλυψη των ανθρώπινων αναγκών την περίοδο της βρετανικής κυριαρχίας (Χριστοφίδης, Κύρου, Πιστή κ.ά. 2009, σ. 18). Αν και η χωρητικότητα του φράγματος έχει μειωθεί επειδή έχει λασπώσει με το πέρασμα του χρόνου, διάφορα είδη πάπιας και καλοβατικά πτηνά χρησιμοποιούν το μέρος, ειδικά σε χρονιές με έντονες βροχοπτώσεις.

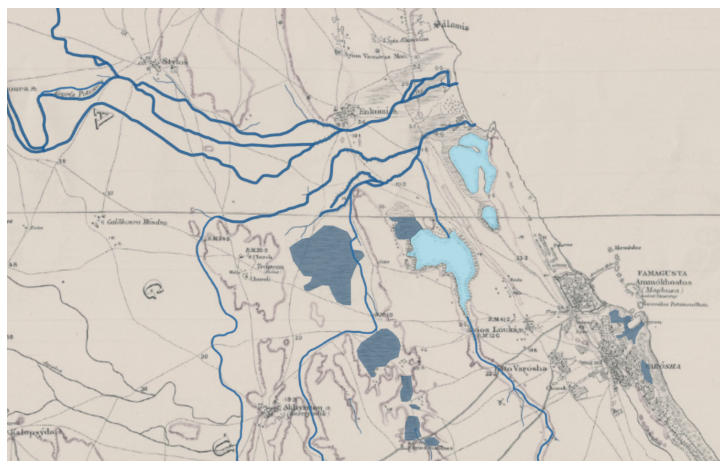
Το φράγμα Αγίου Λουκά κατασκευάστηκε επίσης σε βαλτώδη περιοχή του δέλτα του Πεδιαίου και του Γιαλιά, κοντά στην πόλη της Αμμοχώστου το 1955. Έχει χωρητικότητα 455.000 κυβικών μέτρων νερού, όσο και η λίμνη γλυκού νερού που βρίσκεται στα δεξιά του. Το φράγμα τροφοδοτείται με νερό από τη λίμνη καθώς και από έναν αγωγό από το φράγμα Αγίου Νικολάου. (Konteatis 1974, σ. 258)

Εικ. 59. Το φράγμα Αγίου Λουκά που λειτούργησε το 1955. Φωτογραφία άγνωστου φωτογράφου, άγνωστης χρονολογίας (Χριστοφίδης, Κύρου, Πιστή κ.ά. 2009, σ. 27).
© Τμήμα Αναπτύξεως Υδάτων

Εικ. 60. Περιοχή Αγίου Λουκά. Χάρτης Kitchener (2021): Υδρογραφικό δίκτυο (1ης, 2ης και 3ης κατηγορίας) και Κάλυψη γης (Έλος, βάλτος και Λιμνάζοντα ύδατα). © Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο και Κοινωνικό Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου

Εικ. 61. Η ευρύτερη περιοχή Αμμοχώστου όπου φαίνονται η ροή και οι εκβολές του Πεδιαίου και του Γιαλιά, με χαρακτηριστικά ποτάμια δέλτα. Χάρτης Kitchener (2021): Υδρογραφικό δίκτυο (1ης, 2ης και 3ης κατηγορίας) και Κάλυψη γης (Έλος, βάλτος και Λιμνάζοντα ύδατα). © Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο και Κοινωνικό Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου

Σύμφωνα με τον Jeffery ο σύγχρονος δρόμος που οδηγεί στη Σαλαμίνα περνά μέσα από βάλτους και λιμνοθάλασσες που έχει διαμορφώσει ο Πεδιαίος, και επισημαίνει ότι η μεγάλη λίμνη γλυκού νερού κοντά στην Αμμόχωστο στρώνεται με αλάτι το καλοκαίρι και τον χειμώνα γεμίζει με σμήνη από αγριοπούλια (Jeffery 1918, σ. 230). Οι βάλτοι και οι λιμνοθάλασσες που αναφέρει ο Jeffery διακρίνονται καθαρά στον χάρτη του Kitchener (Εικ. 60 και 61), στην περιοχή της Αμμοχώστου όπου εκβάλλουν τόσο ο Πεδιαίος όσο κι ο Γιαλιάς. Η περιοχή από τις Κλαψίδες –σημείο εκβολής του Πεδιαίου στη θάλασσα νότια της αρχαίας Σαλαμίνας– μέχρι το φράγμα Αγίου Λουκά κοντά στην Αμμόχωστο είναι ένας ιδιαίτερος υδροβιότοπος, επειδή λειτουργεί ως δέλτα των δύο ποταμών. Ο Πεδιαίος από τη Χώρα μέχρι τις εκβολές του στις Κλαψίδες, πολύ κοντά στο χωριό της Έγκωμης, χαρακτηρίζεται ποτάμι ώριμο έως γηραιό και κατ' επέκταση πιο βραδύ, πιο ήρεμο. Ο γηραιός ποταμός προχωρεί αργά με στριφογυρίσματα μέσα από πλατιές κοιλάδες. Λόγω της μεγάλης διάβρωσης, το έδαφος έχει μεταβληθεί σε επίπεδη σχεδόν πεδιάδα, όπως παρατηρούμε και στην περίπτωση της Μεσαορίας. Τα ποτάμια, όταν γερνούν, υπερχειλίζουν τις όχθες τους, ανοίγουν νέες κοίτες, τα νερά λιμνάζουν και γι' αυτό διαμορφώνεται το φαινόμενο του ποτάμιου δέλτα. Ο υδροβιότοπος της λιμνοθάλασσας στις Κλαψίδες, εκεί όπου το ποτάμι συναντά τη θάλασσα, είναι μοναδικός, όπως βλέπουμε στην εικόνα 62. (Korukoğlu κ.ά. 2017)

Τα αδέρφια Στέλιος και Παρασκευάς Μαραγκός από την Έγκωμη θυμούνται ότι κάποιες χρονιές ο Πεδιαίος πλημμύριζε. Το γεφύρι που βρισκόταν νοτιοανατολικά της Έγκωμης και συνέδεε το χωριό με την πόλη των Βαρωσίων καλυπτόταν επίσης από τα νερά του ποταμού, με αποτέλεσμα να αποκόπτεται η συγκοινωνία από το χωριό προς το Βαρώσι. Θυμούνται επίσης ότι τα καλοκαίρια των παιδικών τους χρόνων τις δεκαετίες του '50 και του '60, περνούσαν όλη τη μέρα στη θάλασσα ψαρεύοντας κάθε λογής ψάρια, μέχρι και γαρίδες, στα νερά της λιμνοθάλασσας στις Κλαψίδες (Εικ. 62). Μιλούν για δυο λίμνες (λιμνοθάλασσες) στην ευρύτερη περιοχή που εμφανίζονταν πιο έντονα ανάλογα με την εποχή: τη λίμνη του Γιαλιά κοντά στις Κλαψίδες, που προαναφέρθηκε, και τη λίμνη του Πεδιαίου κοντά στη Σαλαμίνα. Μια από αυτές θα μπορούσε να είναι η λίμνη που αναφέρει ο Mariti τον 18ο αιώνα: «Η λίμνη της Κωνσταντίας δεν ξεραινεται πάντοτε το καλοκαίρι και οι αναθυμιάσεις της μολύνουν τον αέρα. Η λίμνη έχει διαμορφωθεί επειδή ο Πεδιαίος δεν εκβάλλει στη θάλασσα μεταξύ Σαλαμίνας και Αμμοχώστου, όπως σημειώνεται σε παλαιούς χάρτες» (Mariti και Cobham 1909, σ. 68). Ο υδροβιότοπος του ευρύτερου δέλτα της περιοχής συμπεριλαμβάνει τις Κλαψίδες, περιοχή που χαρακτηρίζεται ως προσχωσιγενής πεδιάδα και βάλτος (Εικ. 62), και την περιοχή του Αγίου Λουκά, νοτιότερα, η οποία καλύπτεται κυρίως από βάλτους που περιβάλλονται από υδρόβια βλάστηση. (Beltrame, Guelmami και Perennou 2014, σ. 31)

Εικ. 62. Λιμνοθάλασσα στην παραλία Κλαψίδες, όπου βρίσκονται οι εκβολές του Πεδιαίου, 2021.
© Αντώνης Χατζηκυριάκου

Ο Βουστρώνιος, συγγραφέας της ιστορίας της Κύπρου μέχρι τον 15ο αιώνα, αναφέρει ότι η Σαλαμίνα στα χριστιανικά χρόνια ονομαζόταν Κωνσταντία και η λίμνη κοντά στην Αμμόχωστο ονομάζεται λίμνη του Κωνσταντίνου (Bustron 1886, σ. 18). Σημειώνει ότι οι εκβολές αυτού του πολύ σημαντικού χειμάρρου, που ρέει μόνο τον χειμώνα, βρίσκονται κοντά στην αρχαία πόλη (Bustron 1886, σ. 29). Η πόλη περιβαλλόταν από το νερό του χειμάρρου Πεδιαίου και της θάλασσας, γεγονός που την καθιστούσε πολύ ισχυρή σε εποχές που δεν υπήρχε πυροβολικό. Όμως το νερό εκείνο ήταν γλυφό και η πόλη υπέφερε από έλλειψη καθαρού, το οποίο προμηθευόταν από την Κυθρέα μέσω ενός εξαιρετού υδραγωγείου (Bustron 1886, σσ. 18 και 28). Στην εικόνα 63β βλέπουμε συγκεκριμένη αναφορά στη Σαλαμίνα και στην Κωνσταντία, στον χάρτη της Κύπρου από τον Jean Le Clerc. Η Σαλαμίνα χαρακτηρίζεται από τον Jeffery, που διετέλεσε υπεύθυνος αρχαιοτήτων, ως ο πιο σημαντικός αρχαιολογικός χώρος στην Κύπρο (Jeffery 1918, σ. 230). Αναφέρεται στους βάλτους στα νότια της αρχαίας πόλης, όπως και ο Ross που χαρακτηρίζει τη βαλτώδη κοίτη του Πεδιαίου κοντά στη Σαλαμίνα «Κυπριακό Νείλο» που υπερχειλίζει τη γύρω πεδιάδα (Ross και Cobham 1910, σ. 37). Στην αρχαιότητα τρεις σημαντικές πόλεις εφάπτονταν του ποταμού μας – η Ταμασός κοντά στις πηγές, η Λήδρα στο ώριμο ποτάμι και η Σαλαμίνα στον γηραιό Πεδιαίο. Η σημασία του ποταμού για το νησί είναι φανερή μέσα στον χρόνο, στο τοπίο, στους χάρτες και στα κείμενα. Ο Πεδιαίος (Πηθικός ή Kanlı Dere) μας θυμίζει ότι το πέρασμά μας από τον τόπο αυτό είναι φευγαλέο, ενώ τα νερά του που φουσκώνουν τον χειμώνα πλημμυρίζοντας τα φαράγγια και τις πεδιάδες είναι διαχρονικά.

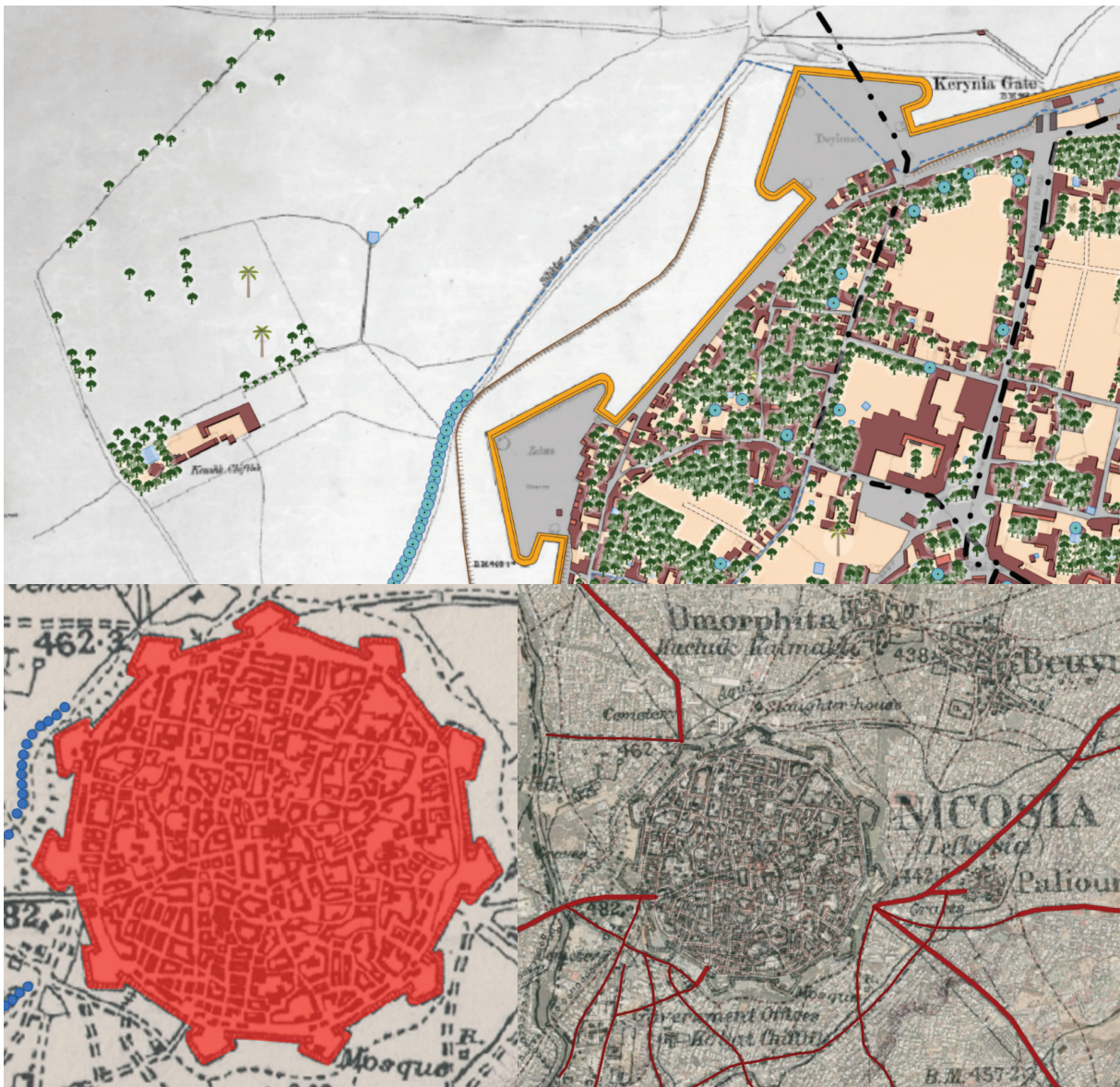
Εικ. 63α. Χάρτης της Κύπρου από τον Jean Le Clerc, έκδοσης Covens και Mortier (Αμστερνταμ, 1730).

© Συλλογή Κοινοφελούς Ιδρύματος Σύλβιας Ιωάννου (M.0279)

Εικ. 63β. Λεπτομέρεια του χάρτη με τη Σαλαμίνα-Κωνσταντία.

3.5. Φύλλο εργασίας κεφαλαίου 3

1. Εξερευνούμε τη διαδικτυακή εφαρμογή (<https://kitchener.hua.gr/el>), αφού έχουμε δει διάφορα παραδείγματα της χρήσης της στα τρία κεφάλαια, και δημιουργούμε στιγμιότυπα οθόνης τα οποία αποθηκεύουμε στο κινητό τηλέφωνο, στο tablet, στον υπολογιστή. Παρατηρούμε την περιοχή που μας ενδιαφέρει περισσότερο μέσα από την έρευνά μας και δημιουργούμε τις δικές μας εκδοχές του χάρτη προσθέτοντας διάφορα επίπεδα, όπως πηγάδια, υδραγωγεία, βρύσες, δέντρα, φοινικίες, οικισμούς, τοπωνύμια και άλλα. Ακολουθεί ένα παράδειγμα με πειραματισμούς:

Εικ. 64. Χάρτης Kitchener (2021): Χάρτης Κύπρου και λεπτομερής χάρτης Λευκωσίας (με την εντός των τειχών πόλη). Οπτικά παιχνίδια με διάφορα επίπεδα της διαδικτυακής εφαρμογής. © Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο και Κοινωφελές Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου

2. Εξερευνούμε το οικιστικό πεδίο, χαρτογραφώντας παλιές βρύσες και σημεία συλλογής και άντλησης νερού.

Παράδειγμα

Η εικαστικός Κυριακή Κώστα, στη διάρκεια του πρότζεκτ «Το νερό της: Κρήνες και πηγές της Λευκωσίας», εντόπισε ξεχασμένες βρύσες, πηγές, υδατοδεξαμενές και σιντριβάνια στη Λευκωσία, κάποια από τα οποία επιδιόρθωσε και έθεσε εκ νέου σε λειτουργία. Στην εικόνα 65 βλέπουμε μία από αυτές τις κρήνες. Στο πλαίσιο του πρότζεκτ κυκλοφόρησε ομότιτλη έκδοση το 2015.

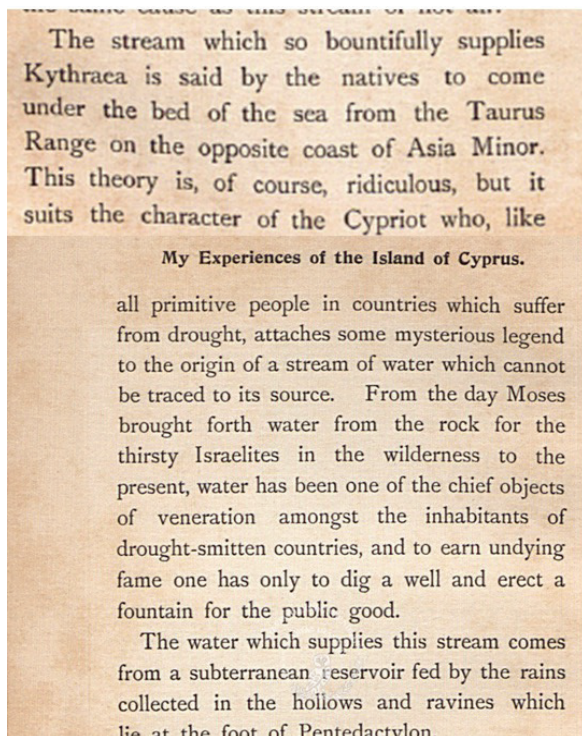
Εικ. 65. «Οδός Παίονος/Peonos Street», Κυριακή Κώστα, *Το νερό της: Κρήνες και πηγές της Λευκωσίας*, 2015.
© Κυριακή Κώστα

Εμπνεόμενοι/ες από το έργο της Κυριακής Κώστα, εξερευνούμε την περιοχή που μας ενδιαφέρει και ανακαλύπτουμε παλιές βρύσες, κρήνες και πηγές μέσα στον αστικό ιστό. Υπάρχουν πολλές. Τις φωτογραφίζουμε και τις σημειώνουμε στον χάρτη. Βλέπουμε αν στην εποχή του Kitchener υπήρχε βρύση, πηγάδι, δεξαμενή κ.ο.κ. στο ίδιο σημείο.

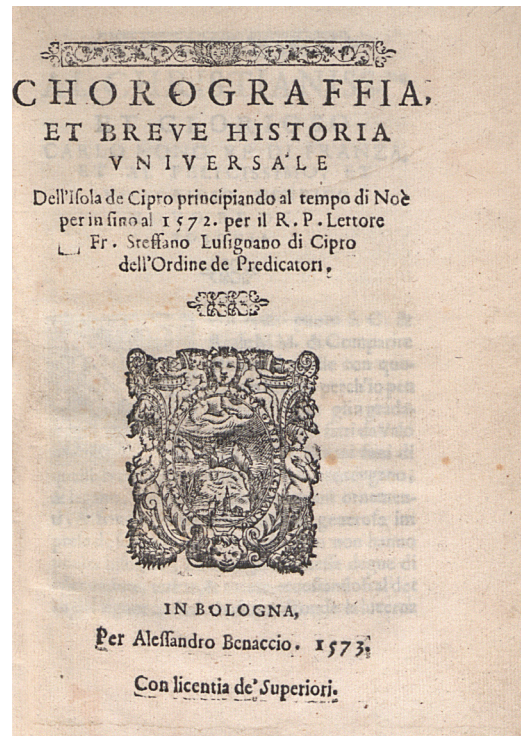
3. Μελετούμε έντυπα κείμενα και εστιάζουμε στην εικόνα του κειμένου, στον σχεδιασμό βιβλίων και εντύπων και στην τυπογραφία. Μπορούμε, επίσης, να εστιάσουμε στη συλλογή πληροφοριών από ακαδημαϊκά ερευνητικά προγράμματα και βιβλία διαθέσιμα σε πλατφόρμες ανοιχτής πρόσβασης, αν ενδιαφερόμαστε να ερευνήσουμε περαιτέρω ένα συγκεκριμένο θέμα (π.χ. καλλιέργειες, γεωλογία, υδρολογία, αστικό τοπίο κ.ο.κ.).

Παραδείγματα

Ο Basil Stewart βρισκόταν στο νησί το 1904 με σκοπό την κατασκευή σιδηρόδρομου που –όπως ο Πεδιαίος– θα ένωνε την Αμμόχωστο με τη Λευκωσία. Με απλό και περιγραφικό ύφος (φωτογραφία του πρωτότυπου κειμένου στην εικόνα 66), παρουσιάζει τον τρόπο που βλέπει την εποχή του, ως κοσμογυρισμένος υπήκοος μιας αυτοκρατορίας, περιγράφοντας τον χαρακτήρα και το ταμπεραμέντο των κατοίκων του νησιού. (Stewart 1906)

Εικ. 66. Σύνθεση στιγμιότυπων οθόνης από δύο ψηφιοποιημένες σελίδες του βιβλίου του Basil Stewart, *My experiences of the island of Cyprus*, 1906. (Συλλογή Κοινοφελούς Ιδρύματος Σύλβιας Ιωάννου, B.0588).

Εικ. 67. Σελίδα τίτλου του έργου *Chorographia ...* του Stefano Lusignano (Μπολόνια, 1573). © Συλλογή Κοινοφελούς Ιδρύματος Σύλβιας Ιωάννου (B.0213)

Χρησιμοποιούμε τη βιβλιοθήκη του σχολείου ή τη δημοτική/πανεπιστημιακή/κρατική βιβλιοθήκη για κυπρολογικά βιβλία που σχετίζονται με την ιστορία, τη γεωγραφία, τις τέχνες, τη γλώσσα, τη λαογραφία, για να βρούμε αναφορές στον Πεδιαίο. Ένα παράδειγμα ιδιαίτερης σημασίας είναι η *Chorographia ...* του Stefano Lusignano (1573), που βλέπουμε στην εικόνα 67 (πηγή: πλατφόρμα για την ταξιδιωτική γραμματεία INSPIRAL <https://inspiral.org/el/cyprus/search-results/?traveler=LUSIGNANO%2C%20Steffano%20%281537-1590%29>).

Δημιουργούμε ένα κολάζ συμβάλλοντας ο καθένας/η καθεμιά με μια εικόνα που έχουμε εντοπίσει κατά την έρευνά μας. Χρησιμοποιώντας υπολογιστή ή έξυπνη κινητή συσκευή μπορούμε να φτιάξουμε ένα κοινό ηλεκτρονικό φάκελο (π.χ. Google Folder) όπου το κάθε μέλος της ομάδας μπορεί να αναρτήσει μια εικόνα που έχει εντοπίσει. Με κάποιο πρόγραμμα ψηφιακής επεξεργασίας εικόνων (π.χ. Adobe Photoshop ή GIMP) πειραματιζόμαστε και δημιουργούμε ένα ψηφιακό κολάζ συνδυάζοντας ολόκληρες τις εικόνες ή στοιχεία τους. Τα μέλη της ομάδας μπορούν να δουλέψουν είτε ατομικά είτε σε ομάδες των 2 ατόμων. Μπορούμε να εκτυπώσουμε τα κολάζ και να τα αναρτήσουμε στον χώρο του μαθήματος καθώς και να τα εντάξουμε στο εικαστικό βιβλίο.

4. Κάθε μέλος της ομάδας συλλέγει δεδομένα σχετικά με την ιστορία των νερών στην Κύπρο μέσα από έρευνα σε διάφορες διαδικτυακές πηγές (δείτε παρακάτω), και αναπτύσσουμε ομαδικά ένα κοινό αρχείο-παρουσίαση σε ένα εργαλείο τύπου Google Slides, με χρήση της πληροφορίας που έχουμε συγκεντρώσει. Χρησιμοποιούμε το κοινό αρχείο και αντλούμε στοιχεία για το εικαστικό βιβλίο μας.

Διαδικτυακές πηγές για συλλογή δεδομένων σε σχέση με την ιστορία των νερών στην Κύπρο

Μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τα ερευνητικά προγράμματα του Κοινωφελούς Ιδρύματος Σύλβιας Ιωάννου, τα οποία σχετίζονται με την ιστορία, τη χαρτογραφία, τα περιηγητικά κείμενα, τις ψηφιακές αναπαραστάσεις κ.ά.:

<https://sylviaioannoufoundation.org/el/academic-programmes/research-programmes/>

Ένα παράδειγμα είναι η ιστοσελίδα του ερευνητικού έργου που εκπονήθηκε στο Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο: «Οικονομία, περιβάλλον και τοπίο στον μακρύ ιστορικό χρόνο της Κύπρου»: <https://ecoland.hua.gr/el/>

Ένα άλλο παράδειγμα είναι η πύλη για την ταξιδιωτική γραμματεία INSPIRAL, με κείμενα 15ου-18ου αιώνα: <https://inspiral.org/el/cyprus/booktitles/>

Πληροφορίες και βιβλία βρίσκουμε επίσης στις παρακάτω ιστοσελίδες ανοικτής πρόσβασης:

Ιστοσελίδα Polignosi (ηλεκτρονική εγκυκλοπαίδεια της Κύπρου από την Τράπεζα Κύπρου και την Εφημερίδα *Πολίτης*): Στην κατηγορία «Λήμματα» μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες για διάφορα θέματα που σχετίζονται με τον Πεδιαίο, όπως υδραγωγεία, πηγάδια, λίμνες, ιστορικές και αρχαιολογικές πληροφορίες:

http://www.polignosi.com/cgi-bin/hweb?-V=atoz&_FATOZ=%C1&-b=20&-datoz.html&-SsortA

Ιστοσελίδα του Τμήματος Αναπτύξεως Υδάτων, όπου μπορούμε να ανατρέξουμε σε έντυπα και ετήσιες εκθέσεις από το 1878:

http://www.moa.gov.cy/moa/wdd/wdd.nsf/page44_gr/page44_gr?opendocument

Για παράδειγμα, μέσω της ιστοσελίδας αυτής έχουμε πρόσβαση στη μελέτη *Cyprus Water Development Before 1960* του I. L. Ward (1989), υδρολόγου μηχανικού και επικεφαλής της Ανάπτυξης Υδάτων την περίοδο 1954-1959. Στη μελέτη αυτή καταγράφεται η ιστορία ανάπτυξης υδάτων στην Κύπρο με αναφορές σε μηχανολόγους που ηγήθηκαν ανάλογων έργων, όπως ο Medicott: [http://www.moa.gov.cy/moa/wdd/wdd.nsf/all/66747F88BD178154C2258657004B9931/\\$file/CYPRUS WATER DEVELOPMENT from 1878.pdf?openelement](http://www.moa.gov.cy/moa/wdd/wdd.nsf/all/66747F88BD178154C2258657004B9931/$file/CYPRUS%20WATER%20DEVELOPMENT%20from%201878.pdf?openelement)

Πρόσβαση σε ψηφιοποιημένα βιβλία με αποσπάσματα έργων περιηγητών και συγγραφέων της μεσαιωνικής και οθωμανικής περιόδου (όπως λ.χ. *Excerpta Cypria* του Cobham, 1908), παρέχει και ο ιστότοπος: <https://archive.org/>

5. Φωτογραφία υδάτινου τοπίου. Αν είναι εφικτό επισκεπτόμαστε μια φυσική λίμνη, αλυκή, τεχνητή λίμνη, φράγμα. Φωτογραφίζουμε, βιντεοσκοπούμε τα νερά (μακρινά και κοντινά πλάνα στο νερό), πειραματιζόμαστε επιτόπου με σχέδιο και χρώμα.

Με κάποιο πρόγραμμα ψηφιακής επεξεργασίας εικόνων (π.χ. Adobe Photoshop ή GIMP) πειραματιζόμαστε συνθέτοντας σε μορφή ψηφιακού κολάζ ένα καινούργιο τοπίο (ρεαλιστικό ή φανταστικό) ή μια αφαιρετική εικόνα των νερών, βασιζόμενοι στο τι έχουμε καταγράψει κατά τη διάρκεια της επίσκεψης στον ποταμό. Τέλος ενσωματώνουμε το ψηφιακό κολάζ στο εικαστικό βιβλίο μας.

[τελευταία πρόσβαση στους ηλεκτρονικούς συνδέσμους: Σεπτέμβριος 2023]

Ελληνόγλωσση

Άλφα, Ε. (2016). «Λαγούμια: ένα αρχαιολογικό σύστημα διαχείρισης νερού που επιβιώνει στις μέρες μας», ένθετο «Παράθυρο», σ. 4, εφημ. *Πολίτης* (16 Οκτωβρίου 2016).

Αριστείδου, Αικ. Χ. (2006). *Η υφαντουργία της Κύπρου από την αρχαιότητα μέχρι τον 20ό αιώνα και η συμβολή του Κώστα Χριστοδούλου*, τ. Β'. Λευκωσία: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών (σειρά: Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας - LIV).

Καμπανέλλας Χ., Όμορφος Χ., Ιωάννου Α. και Φραγκέσκου Θ. (2003). *Η ανάπτυξη των υδάτινων πόρων της Κύπρου: Ιστορική αναδρομή*. Λευκωσία: Τμήμα Αναπτύξεως Υδάτων, Υπουργείο Γεωργίας, Φυσικών Πόρων και Περιβάλλοντος.

Καρσεράς, Σ. (2002). *Στρόβιλος - Στρόβολος - Στρόβυλος*. Λευκωσία: Ιερά Μονή Κύκκου.

Κεσισιάν, Κ. Κ. (1989). *Λευκωσία. Η πρωτεύουσα της Κύπρου άλλοτε και τώρα*. (Κ. Π. Ψυλλίδης, μτφρ.). Λευκωσία: Βιβλιοπωλείο Μουφλον (Moufflon).

Κληρίδης, Ν. (1959). *Ιστορία τῆς Λευκωσίας*. Λευκωσία: Τύποις «Αναγέννησις».

Κώστα, Κ. (2015). *Το νερό της: Κρήνες και πηγές της Λευκωσίας*. Λευκωσία: Point Centre for Contemporary Art.

Λαζαρίδης, Σ. Γ. (1987). *Κυπριακό Πανόραμα 1899-1930: Η ομορφιά της Κύπρου από καρτ ποστάλ της εποχής [Panorama of Cyprus 1899-1930. The Beauties of Cyprus through Postcards]*. Αθήνα: Έκδοση του περιοδικού *Συλλογές*.

Λαζαρίδης, Σ. Γ. (επιμ.) (2005). *Το μεγαλείο και η απλότητα της Κύπρου: Φωτογραφίες του Βαχάν Αβεντισσιάν 1925-1950 [The Splendour and Simplicity of Cyprus: Photographs of Vahan Avedissian 1925-1950]*. Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Ομίλου Λαϊκής.

Λαπίθη, Λ. (2021). «82,5km», εγκατάσταση 33 φωτογραφιών σε μορφή «βιβλίου», 2006 και 2009.
<http://www.lialapithi.com/index.asp?Section=album2>

Μαραγκού, Α. (1986). *Η ζωή στην Κύπρο στα χρόνια της φραγκοκρατίας και της βενετοκρατίας 1192-1571*. Λευκωσία: Δήμος Λευκωσίας [κατάλογος έκθεσης].

— (2018). *Περπατώντας στις όχθες του Πεδιαίου ποταμού* (φωτογραφίες Γιώργος Πανταζής). Αθήνα: Το Ροδακίο.

Μαχαιράς, Λ. και Παυλίδης, Α. (1995). *Λεοντίου Μαχαιρά Εξηγήσις της Γλυκειάς Χώρας Κύπρου η ποία λέγεται Κρονάκα τουτέστιν Χρονικόν*, μετάφραση στη νεοελληνική Άντρου Παυλίδη, έκδοση Β' βελτιωμένη. Λευκωσία: Φιλόκυπρος.

Μιχαήλ, Μ. Ν. (2005). *Το τσιφλίκι (çiftlik) της Οθωμανικής περιόδου. Μοναστηριακά τσιφλίκια στους Κώδικες 49 (1813-1841) και 51 (1818-1881) της Ιεράς Μονής Κύκκου* (Σειρά: Αρχείο Ιεράς Μονής Κύκκου - 9). Λευκωσία: Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου.

Μιχαηλίδη, Α. (1977). *Χώρα, Η παλιά Λευκωσία*. Λευκωσία.

Νεοφυτίδης, Π. (1995). *Υδρολογική Μελέτη Λεκάνη Πεδιαίου*. Λευκωσία: Τμήμα Αναπτύξεως Υδάτων, Υπουργείο Γεωργίας, Φυσικών Πόρων και Περιβάλλοντος (αριθμός εγγράφου D197).

Οθωμανική περιουσιολογική απογραφή Κύπρου 1832/33 (2021). Διαδικτυακή εφαρμογή «Οθωμανική περιουσιολογική απογραφή της Κύπρου 1832/33» <https://cyprus1833.hua.gr/> (Μέρος του ερευνητικού προγράμματος «Οικονομία, περιβάλλον και τοπίο στον μακρύ ιστορικό χρόνο της Κύπρου», Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο και Κοινωφελές Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου).

Περισιτιάνης, Ι. Κ. (1910). *Γενική ιστορία τῆς νήσου Κύπρου: Από τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἀγγλικῆς κατοχῆς*. Λευκωσία: Τύποις «Φωνῆς τῆς Κύπρου».

Raeburn, C. [Ρέιμπερν, Κ.] (1945). *Υδατοπρομήθεια ἐν Κύπρῳ: Γενικὴ Ἔκθεσις*, 2^α (ἀναθεωρημένη) ἔκδοσις, μτφρ. Α. Π. Κεφάλας. Λευκωσία: Κυβερνητικὸ Τυπογραφεῖο Κύπρου.

Συκουτρῆς, Ι. Α. Γ. (1924). «Παλαιογραφικὰ ἐκ Κύπρου», *Κυπριακὰ Χρονικά*, τ. 2, αρ. 7-8, σσ. 149-176.

Χαλκιάς Χ., Βραδῆς Χ., Παπαδιάς Ε. και Ψαρογιάννης Α. (2022). *Κατασκευή Βάσης Χαρτογραφικῶν Δεδομένων και διαδικτυακῆς εφαρμογῆς παρουσίασης των γεωγραφικῶν πληροφοριῶν του Χάρτη του Kitchener για τη νήσο Κύπρο (ἔκδοσης 1885) / Creation of the Cartographic Database and Development of a Web Application Presenting the Geographic Information of Kitchener's Map of the Island of Cyprus (edition of 1885)*. 2η αναθεωρημένη ἔκδοσις, Αθήνα, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο και Κοινωφελές Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου.
e-book: https://ecoland.hua.gr/static/pdf/Kitchener_revised_edition.pdf

Χάρτης Kitchener (2021). Διαδικτυακή εφαρμογή: «Η πρώτη τοπογραφική αποτύπωση της Κύπρου από τον Kitchener (1878-1883)» <https://kitchener.hua.gr/el> (Μέρος του ερευνητικού προγράμματος «Οικονομία, περιβάλλον και τοπίο στον μακρύ ιστορικό χρόνο της Κύπρου», Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο και Κοινωφελές Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου).

Χριστοφίδης, Ν., Κύρου, Κ., Πιστή Ε., Ιωάννου Αιμ., Αυγουστή Μ. και Χατζηγιάννη Ν. (2009). *Φράγματα της Κύπρου*. Λευκωσία: Υπουργείο Γεωργίας, Φυσικών Πόρων και Περιβάλλοντος - Τμήμα Αναπτύξεως Υδάτων.

Φράγματα της Κύπρου (1980). Υπουργείο Γεωργίας και Φυσικών Πόρων - Τμήμα Αναπτύξεως Υδάτων. Λευκωσία: Γραφείο Δημοσίων Πληροφοριῶν.

Ξενόγλωσση

Bağışkan, B. T. (2009). *Ottoman, Islamic and Islamised Monuments in Cyprus*. Nicosia: Cyprus Turkish Education Foundation.

Baker, S. W. (1879). *Cyprus as I saw it in 1879*. London: Macmillan and Co.

Beltrame, C., Guelmami, A. και Perennou, C. (2014). *Land Cover: Spatial Dynamics in Mediterranean Coastal Wetlands from 1975 to 2005* for the Mediterranean Wetlands Observatory Thematic collection, special issue #2. Tour du Valat, France.

Beton D. και Snape R. T. E. (2017). *The Birds of Kukla Wetlands*. Completed in the context of 'Hotspot for Bird Watchers' Project, funded by the European Union. <http://kuklawetlands.com/publications.html>

Bevan, W. (1919). *Notes on Agriculture in Cyprus and its Products*.

Buck, J. και Rice, C. "A Brief History of Botanical Art". American Society of Botanical Artists: https://asba-art.org/content.aspx?page_id=22&club_id=92618&module_id=522506

Bustron F. (1886). *Chronique de l'île de Chypre...* publiée par René de Mas Latrie (Mélanges historiques. Choix de documents, tome 5). Paris: Imprimerie nationale.

Cobham, C. D. (1908). *Excerpta Cypria Materials for a History of Cyprus*. Cambridge: at the University Press.

Coureas, N., Grivaud, G. και Schabel, C. (2012). "Frankish and Venitian Nicosia 1191-1570" στο Michailides D., *Historic Nicosia*. Nicosia: Rimal Publications, σσ. 111-324.

Dams in Cyprus 1962-1963, (n.d.). Nicosia: Water Development Department.

Dixon, W. H. (1879). *British Cyprus*. London: Chapman and Hall.

Ellis, Col. W. M. (1921). *Report on Irrigation in Cyprus*. Government of Cyprus.

English, P. W. (1998). "Qanats and Lifeworlds in Iranian Plateau Villages" στο Albert, J., Bernhardsson, M. και Kenna, R. (eds), *Transformations of Middle Eastern Natural Environments: Legacies and Lessons*. Yale School of Forestry and Environmental Studies Bulletin Series. Number 103. New Haven, Connecticut: Yale University, σσ. 187-205.

Grivaud, G. (2016). *Venice and the defence of the Regno di Cipro. Giulio Savorgnan's Unpublished Cyprus Correspondence (1557-1570) Including Ascanio Savorgnan's Descrittione delle cose di Cipro from the Collections of the Bank of Cyprus Cultural Foundation* (with the collaboration of E. Skoufari, translated by J. Cunningham). Nicosia: Bank of Cyprus Cultural Foundation.

Hadjikyriacou, A., Papadias, E., Vradis, C. και Chalkias, C. (2021). "Combining historical maps and censuses of Cyprus from the sixteenth to the twentieth century: A geospatial approach", *Proc. Int. Cartogr. Assoc.*, 3, 7, <https://doi.org/10.5194/ica-proc-3-7-2021>

Hadjithomas, A. (2013). *Water Board Nicosia, 60 Years of Service and Consistency*. Nicosia: Water Board. [επετειακή έκδοση φυλλαδίου του Τμήματος Υδάτων Λευκωσίας]

Jeffery, G. (1918). *A Description of the Historic Monuments of Cyprus. Studies in the Archaeology and Architecture of the Island*. Nicosia: Government Printing Office.

Kastner, J. και Wallis, B. (1998). *Land and Environmental Art*, London, Phaidon Press.

Konteatis, C. A. C. (1974). *Dams of Cyprus*. Nicosia: Public Information Office for the Water Development Department, Ministry of Agriculture and Natural Resources.

Korukoğlu, A., Gündüz, S. και Güneyli, A. (2017). "Evaluation of opinions related to the endangered Neopolis wetland in North Cyprus", *EURASIA Journal of Mathematics Science and Technology Education*, 13(6):2215-2233. <https://www.ejmste.com/article/evaluation-of-opinions-related-to-the-endangered-neopolis-wetland-in-north-cyprus-4767>

- Lampe, J. R. και Jackson, M. R. (1982). *Balkan Economic History, 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*. Bloomington: Indiana University Press.
- Maratheftis, F. S. (1977). *Location and Development of the Town of Leucosia (Nicosia) Cyprus*. Nicosia: Nicosia Municipality. (Thesis submitted in 1958 to the University of Bristol).
- Mariti G. (1791). *Travels Through Cyprus, Syria, and Palestine: With a General History of the Levant*. Translated from the Italian. Vol. I. London: G. G. J. and J. Robinson.
- Mariti, G. και Cobham, C. D. (1909). *Travels in the island of Cyprus Translated from the Italian of Giovanni Mariti by Claude Delaval Cobham*. Cambridge: at the University Press.
- Ross, L. και Cobham, C. D. (1910). *A Journey to Cyprus (February and March 1845.) Translated from the German of Dr. Ludwig Ross ... by Claude Delaval Cobham*. Nicosia 1910.
- Salvator, L. (1983). *Levkosia, The Capital of Cyprus*. London: Trigraph.
- Savile, A. R. (1878). *Cyprus. Compiled in the Intelligence Branch, Quarter-Master-General's Department, Horse Guards*. London: Her Majesty's Stationery Office.
- Stewart, B. (1906). *My Experiences of the Island of Cyprus*. London: Skeffington & Son.
- Thirgood, J. V. (1987). *Cyprus A Chronicle of its Forests, Land, and People*. Vancouver: University of British Columbia Press.
- Thomson, J. (1978). *Through Cyprus with the camera, in the autumn of 1878. In two volumes with sixty permanent photographs*. Λευκωσία: Κέντρο Συλλεκτών Λευκωσίας. [facsimile]
- Ward, I. L. (1989). *Cyprus Water Development Before 1960*.
- Weaver, W. W. (2006). *The Royal Garden of Pefkou. A Study of Fruit Consumption in Medieval Nicosia*. Nicosia: Moufflon Publications.
- Wolseley, G. (1991). *Cyprus 1878. The Journal of Sir Garnet Wolseley*. A. Cavendish (ed). Nicosia: Cyprus Popular Bank Cultural Centre.
- Yildiz, N. (1996). "Aqueducts in Cyprus", *Journal for Cypriot Studies*, (2) 1996, σσ. 89-111.

Βιογραφικά σημειώματα της εκπαιδευτικής ομάδας και των συντονιστών του ερευνητικού έργου

Η **Δέσπω Πασιά** σπούδασε Παιδαγωγικά, Ανθρωπολογία, Ψυχολογία και Μουσειολογία. Είναι υποψήφια διδάκτορας στο UCL – Institute of Education, Τμήμα Πολιτισμού, Επικοινωνίας και Μέσων του Πανεπιστημίου του Λονδίνου. Στη διδακτορική διατριβή της διερευνά τις εμπειρίες παιδιών που έρχονται σε επαφή με ιστορικές φωτογραφίες. Συνεργάζεται ως εκπαιδευτική λειτουργός με μουσεία ιστορίας, αρχαιολογίας και τεχνών, και εργάζεται ως εκπαιδευτικός εικαστικών τεχνών σε δημόσια σχολεία της Κύπρου. Διαθέτει ευρεία εμπειρία ως εκπαιδευτική συνεργάτιδα σε ερευνητικά προγράμματα πολιτισμού που χρηματοδοτήθηκαν από το Συμβούλιο της Ευρώπης, τις δράσεις Marie-Curie καθώς και πολιτιστικούς οργανισμούς στην Κύπρο και την Ελλάδα. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα εστιάζονται στις υβριδικές εκθέσεις, τη φωτογραφία και τα φωτογραφικά αρχεία, τα μουσεία και την εκπαίδευση σε θέματα πολιτιστικής κληρονομιάς.

Η **Ευανθία (Εύη) Τσελίκα** είναι επίκουρη καθηγήτρια στην Ιστορία της Τέχνης στο πρόγραμμα Καλών Τεχνών του Τμήματος Σχεδιασμού και Πολυμέσων του Πανεπιστημίου Λευκωσίας, και αντιπρόεδρος του τμήματος. Τα κύρια ερευνητικά ενδιαφέροντά της εστιάζονται στα αντικείμενα της ιστορία της τέχνης, των σύγχρονων εικαστικών κοινωνικών πρακτικών, της μουσειακής εκπαίδευσης και της ιστορίας του οπτικού πολιτισμού της Κύπρου. Επιμελείται εκθέσεις και εκπαιδευτικά προγράμματα και έχει συνεργαστεί με διάφορα κέντρα τέχνης και μουσεία: Δημοτικό Κέντρο Τεχνών Λευκωσίας, Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου, October Gallery στο Λονδίνο, Μουσείο Τέχνης στο Ελ Σαλβαδόρ, Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης του Νιτερόι στο Ρίο (Βραζιλία) κ.ά. Άρθρα της δημοσιεύονται σε ακαδημαϊκά περιοδικά όπως το *Visual Studies* και το *Public Art Dialogue*. Το 2021 συνεπιμελήθηκε έναν συλλογικό τόμο για τη σύγχρονη τέχνη στην Κύπρο. Τα τελευταία δέκα χρόνια έχει λάβει μέρος και έχει συντονίσει διάφορα ερευνητικά προγράμματα σε συνεργασία με ερευνητικά και πολιτιστικά ιδρύματα.

Ο **Χρίστος Χαλκιάς** είναι Καθηγητής της Επιστήμης και των Συστημάτων Γεωγραφικών Πληροφοριών στο Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου, στο οποίο υπηρετεί πάνω από 20 χρόνια, και Αντιπρύτανης Έρευνας Ανάπτυξης και Διά Βίου Μάθησης. Έχει διατελέσει Πρόεδρος του Τμήματος Γεωγραφίας (2013-2015) του ίδιου ιδρύματος. Τα κύρια ερευνητικά ενδιαφέροντά του εστιάζονται στα αντικείμενα της Εφαρμοσμένης Γεωπληροφορικής, των Συστημάτων Γεωγραφικών Πληροφοριών, της Ψηφιακής Χαρτογραφίας και της Ανάλυσης/Μοντελοποίησης γεωγραφικών φαινομένων και φυσικών

διεργασιών με την αξιοποίηση της Γεωπληροφορικής. Έχει δημοσιεύσει περισσότερες από 100 εργασίες σε επιστημονικά περιοδικά και πρακτικά επιστημονικών συνεδρίων με κριτές (h-index: 23, ετεροαναφορές: >2000). Τέλος, τα τελευταία 25 χρόνια συμμετείχε σε περισσότερα από 40 ερευνητικά προγράμματα (>10 ως επιστημονικά υπεύθυνος).

Ο Αντώνης Χατζηκυριάκου είναι Επίκουρος Καθηγητής Οθωμανικής και Τουρκικής Ιστορίας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και συνεργαζόμενος ερευνητής στο Κέντρο Χωρικής και Κειμενικής Ανάλυσης του Πανεπιστημίου Stanford. Έχει εργαστεί και διδάξει στο Πανεπιστήμιο Boğaziçi, το Princeton, τη School of Oriental and African Studies (University of London), το Πανεπιστήμιο Κρήτης και το Πανεπιστήμιο Κύπρου. Το 2014-2016 ήταν ερευνητής Marie Skłodowska-Curie με χρηματοδότηση από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας της Ελλάδας. Είναι εκλεγμένο μέλος της Επιτροπής Υποψηφιοτήτων της Ottoman and Turkish Studies Association, ασκώντας καθήκοντα Προέδρου της Επιτροπής για το 2022-2023. Η έρευνά του εξετάζει τις μεσογειακές τάσεις στον οθωμανικό κόσμο και αξιοποιεί τα εργαλεία των Κριτικών Συστημάτων Γεωγραφικών Πληροφοριών και των Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Σπουδών για τους σκοπούς της κοινωνικής, οικονομικής και περιβαλλοντικής ιστορίας. Η έρευνά του έχει δημοσιευτεί σε διεθνή επιστημονικά περιοδικά όπως *Journal of Ottoman and Turkish History Association*, *Turkish Historical Review*, *Journal of Mediterranean Studies* και *Princeton Papers*. Μελέτες του έχουν δημοσιευτεί επίσης σε ελληνικά και τουρκικά περιοδικά και συλλογικούς τόμους. Η μονογραφία του *Χερσαίο νησί: Η Μεσόγειος και η Κύπρος στην οθωμανική εποχή των επαναστάσεων* κυκλοφορεί από τις Εκδόσεις Ψηφίδες.

